॥श्रीगणेशायनमः॥ यस्यकारूपमाद्यंप्रभवतिजगतोनेकधानुग्रहायप्रक्षीणक्लेश
॥राशेर्विषमविषधरोनेकवक्त्रःसुभोगी॥ सर्वज्ञानप्रसूतेर्भुजगपरिकरःप्रीतयेयस्य
॥॥निर्यंदेवोहीशःसयोव्यात्सितविमलतनुर्योगदोयोगयुक्तः॥ अथयोगानुशासनंइअथे
॥यमाधिकारार्थः॥योगानुशासनंशास्त्रमाधिकृतंवेदितव्यं॥ योगःसमाधिःसचसार्वभौम
॥चित्तस्यधर्मः॥क्षिप्तंमूढंविक्षिप्तमेकाग्रंनिरुद्धमितिचित्तभूमयः॥तत्रविक्षिप्तेचेतसिवि
॥क्षेपोपसर्जनीभूतःसमाधिर्नयोगपक्षेवर्तते॥यस्त्वेकाग्रचेतसिसद्भूतमर्थंप्रद्योतयति
॥क्षीणोतिचक्लेशान्॥कर्मबंधनानिश्लथयति॥निरोधमभिमुखंकरोतीतिसंप्रज्ञातयोग
॥इत्याख्यायते॥सचवितर्कानुगतोविचारानुगतआनंदानुगतोस्मितानुगतइतुपरिष्टा
॥न्निवेदयिष्यामः॥सर्ववृत्तिनिरोधेत्वसंप्रज्ञातेःसमाधिः॥तस्यलक्षणाभिधित्सयेदंसू
॥त्रंप्रवर्तते॥१॥योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः॥२॥सर्वशब्दायंहातत्संप्रज्ञातोपियोगइत्याख्यय
॥ते॥चित्तंहिप्रख्याप्रवृत्तिस्थितिशीलंतत्रिगुणं।प्रख्यारूपंहिचित्तंसत्वंरजस्तमोभ्याम
॥संसृष्टंऐश्वर्यविषयप्रियंभवतितदेवतमक्त्यनुग्रहंअधर्मोपनावैराग्यानैश्वर्योपगंभवति

तदेवम्प्रकीर्णमोहानुरूपं सर्वतः प्रद्योतमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मादिरूपानयैश्वर्योपगं भवति
तदेवरजोदोषमलीढं स्वरूपप्रतिष्ठं सत्पुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं भवति॥ त
दुरंप्रसंख्यानमिश्राचरितेध्यायिनः॥ चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमादर्शितविषया शुद्धा च
नेताच॥ सत्त्वगुणाचेयमतोविपरीतावि वेकख्यातिरितस्तस्यांविरक्तंचित्तंतामपिख्यातिंनिरू
णद्धि॥ तदवस्थसंस्कारोपगंभवतिसानिबीजःसमाधिः नतत्रकिंचित्संप्रज्ञायतेइतिसंप्रज्ञातः द्वि
विधःसयोगाश्चेतवृत्तिनिरोधइति॥ तदवस्थेचेतसिविषयाभावाद्बुद्धिबोधात्मापुरुषःकिंस्वभा
वइति॥२॥ तदाद्रष्टुःस्वरूपेवस्थानं॥३॥ स्वरूपप्रतिष्ठातदानींचितिर्यथाकैवल्येव्युत्थानचित्तेषु
सतितथापिसंभवंतीनतथा॥ कथंतर्हिदर्शितविषयत्वात्॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र॥४॥ व्युत्थानेया
श्चेतवृतयस्तदविशिष्टवृत्तिःपुरुषःतथाचसूत्रं॥ एकमेवदर्शनंख्यातिरेवदर्शनमिति॥ चित
मयस्कांतमणिकल्पंस्वनिधित्सितोपकारिदृश्यसंनिधानेनस्वंभवति॥ पुरुषस्यस्वामिनःतस्माच्चेतवृत्ति
बोधेपुरुषस्यानादिसंबंधोहेतुः॥५॥ ताःपुनर्निरोद्धव्याःबहुत्वेसतिचित्तस्य॥ वृत्तयःपंचतय्यः
क्लिष्टाक्लिष्टाः॥६॥ क्लेशहेतुकाः कर्माशयप्रचयक्षेत्रीभूताःक्लिष्टाः ख्यातिविषयागुणाधिकार
विरोधिन्योऽक्लिष्टाः क्लिष्टप्रवाहपतिताअप्यक्लिष्टाः क्लिष्टच्छिद्रेषुक्लिष्टाइति॥ तथाजातीयकाः संस्काराः वृत्तिभ्यःवृत्तिसंस्काराश्चवृत्तयइति॥ एवंवृत्तिसंस्काराश्च

॥१॥

॥१॥

क्रमनिरपेक्षामवर्तते॥ तदेवंभूतंचित्तमयस्कांतमणिकल्पंसत्क्षीणवृत्तिकंसत्तदनंतसमापत्तिमाग च्छतीति॥५॥
ताःक्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्चपंचधावृत्तयः॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः॥७॥ तत्रप्रत्यक्षा
नुमानागमाःप्रमाणानि॥ इंद्रियप्रणालिकयाचित्तस्यबाह्यवस्तूपरागात्तद्विषयासामान्यविशेषा
त्मनोर्थस्यविशेषावधारणप्रधानावृत्तिःप्रत्यक्षंप्रमाणं॥ फलमेवाशेषःपौरुषेयश्चेतवृत्तिबोधः
प्रतिसंवेदीपुरुषइत्युपरिष्टाद्व्यवस्थापयिष्यामः अनुमेयस्यतुल्यजातीयबहुवृत्तौभिन्नजातीयेभ्योव्या
वृत्तःसंबंधोयस्तद्विषयासामान्यावधारणप्रधानावृत्तिरनुमानं॥ यथादेशांतरप्राप्तेःगतिमच्चंद्रतारा
कं॥ चैत्रवत्तद्विध्यश्चाप्राप्तेरगतिः आप्तेनदृष्टोनुमितोवार्थःपरत्रस्वबोधसंक्रांतयेशब्देनोपदिश्य
तेशब्दात्तदर्थविषयावृत्तिःश्रोतुरागमःयस्याश्चाप्तोवक्तानदृष्टानुमितार्थःसआगमःप्रमाणंभवते॥ स
चेवक्तरिदृष्टानुमितार्थेनिर्बीजःस्यात्॥८॥ विपर्ययोमिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठं॥९॥ सकस्मान्न
प्रमाणंयतःप्रमाणेनबाध्यते॥ भूतार्थविषयंहिप्रमाणस्य॥ तत्रप्रमाणेनबाधनमप्रमाणस्यदृष्टंतद्य
थाद्विचंद्रदर्शनंसद्विषयेणैकचंद्रदर्शनेनबाध्यतेइति॥ सेयंपंचपर्वाभवसंक्लेशा॥ अविद्यास्मिता
रागद्वेषाभिनिवेशाःक्लेशाइति॥ अतएवत्यसंज्ञाभेदस्तमोमोहोमहामोहस्तामिस्रोंधतामिस्रइति॥
तेचित्तमेत्यप्रसंगेनात्मेधास्यंते॥१०॥ शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पः॥११॥ सनप्रमाणेपारोक्षा
नविपर्ययोपारोहीवस्तुन्यपिशब्दज्ञानमात्रस्यनिबंधनोव्यवहारःदृश्यते॥ तद्यथाचैतन्यपुरुषं

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

स्यरूपमिति यदा चित्तिरेव पुरुषस्तदा किमन्येन व्यपदिश्यते ॥ भवति च व्यपदेशो वृत्तिः ॥ यथा चैत्रस्य गौरिति तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मानिष्क्रियः पुरुषः तिष्ठतिधातुः स्थास्यतिस्थितः इतिगतिनिवृत्तौ धातवोऽर्थान्न गम्यते ॥ तथा अनुस्मृतिधर्मापुरुषइतिवृत्तिसूत्रस्थस्य धर्मस्य अभावमात्रमेवगम्यते नपुरुषात्मकोधर्मः ॥ तस्मादिदमित्यतः सधर्मीनच्यास्तिव्यवहारइति ॥ ८ ॥ अभावप्रत्ययालंबनावृत्तिर्निद्रा ॥ ९ ॥ सा चसंप्रबोधेप्रत्ययविशेषः कथंतुखल्वसतःस्वांप्रसन्नंनेमनःप्रशांतेविचारदीकरोतीति ॥ इदमसत्स्वांस्वानंनेमनोभवसुतथास्थेतंगाढंमूढोहमस्वांसुरूपिमेगात्राणिक्लांतंमेचित्तंअलंसुप्तमिवतिष्ठतीति ॥ सरवलक्ष्यंप्रबुद्धस्यप्रत्यवमर्शोनस्यात् ॥ असतिप्रत्ययानुभवेतद्भित्तिकाःस्मृतयश्चतद्विषयानस्युः तस्मादनुभवविषयोनिद्रासाचसमाधावितरप्रत्ययवत्नेरोद्धव्येति ॥ अनुभूतविषयासंप्रमोषःस्मृतिः ॥ किंप्रत्ययस्यचित्तंस्मरतिआहोस्वित्तद्विषयस्येति ॥ याह्योपरक्तैःप्रत्ययैर्ग्रहणेभयाकारानिर्भासाजातीयकसंस्कारमारभते ॥ संस्कारःस्वव्यंजकांजनयतितदाकारामेवयाग्रहणोभयाकारांस्मृतिंजनयति ॥ तत्रग्रहणाकारपूर्वानुभूतिः ॥ ग्राह्याकारपूर्वास्मृतिः सा चद्वयीभावितस्मर्तव्याचाभावितस्मर्तव्याच ॥ स्वप्नेभावितस्मर्तव्याजागरसमयेत्वभावितस्मर्तव्याचेति ॥ सर्वाश्चैतावृत्तयःसुखदुखमोहात्मिकाः ॥ सुखंदुःखमोहाश्चक्लेशेषुव्याख्येयाः सुखानुशयीरागः दुःखानुशयीद्वेषः मोहःपुनरविद्येति ॥ पुनाःसर्वावृत्तयोनिरोद्धव्याः उक्तंनिरोधेसप्रज्ञातोवासंप्रज्ञातोवेति ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यांतन्निरोधः ॥ १ ॥ चित्तनदीनामेकतोवाहिनीवहतिकल्याणाय

॥ २ ॥

वहतिपापायच ॥ यातुकैवल्यप्राग्भारविवेकविषयानिम्नासाकल्याणवहा ॥ संस्कारप्रत्ययाभ्यासविराग-
अविवेकविषया ॥ तिम्नापापावहा ॥ तत्रवैराग्येणविषयस्रोतःकिंक्रियते ॥ विवेकदर्शनाभ्यासेन
नकल्याणस्रोतउद्घाट्यतइतिश्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वइतरइतरोध्यानिरोधः ॥ १२ ॥ तत्रास्थितौयत्नोभ्यासः ॥ १३ ॥ चित्त-
स्यात्मिकस्यप्रशांतवाहितास्थितिः ॥ तद्भूमिः प्रयत्नोवीर्यमुत्साहः तत्संपिपादयिषयातत्साधनानुष्ठा-
नमभ्यासः ॥ १४ ॥ सतुदीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासेवितोदृढभूमिः ॥ १५ ॥ दीर्घकालासेवितः निरंतर-
सेवितः सत्कारासेवितः तपसाब्रह्मचर्येणचविद्ययासंपादितः सत्कारवानदृढभूमिर्भवति ॥ सुख-
नसंस्कारेणहागिसेवनाभिभूतविषयसुखस्मृतिः ॥ दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्यवशीकारसंज्ञावैराग्यं २४
दिव्योनपानमैश्वर्यमिति दृष्टविषयेवितृष्णस्यस्वर्गवैदेहप्रकृतिलयमहाविदेहानुश्रविकविषये
चितृष्णस्यदिव्यादिव्यसंप्रयोगेपिचित्तस्यविषयदोषदर्शिनःसंप्रख्यानबलादनाभोगात्मिकाहेया-
पादेयशून्यावशीकारसंज्ञावैराग्यं ॥ १४ ॥ तत्परंपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यं ॥ १५ ॥ दृष्टानुश्रविकवि-
षयदर्शीविरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात्तद्धिप्रविवेकाप्यायितसत्त्वोद्रिक्तोगुणेभ्योव्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो
विरक्तइतितद्वैराग्यंतत्रयदुत्तरंतज्ज्ञानप्रसादमात्रंयस्योदयेप्रकृतिरयमुदितख्यातिरेवंमन्यते ॥ प्राकृताय-
णीयंदर्शिनाःक्षितयाकृशाःछिन्नेक्लिष्टपर्वाभवसंक्रमोयस्यविलोपात्तज्जनिताश्चयतेसत्त्वचित्तयतइति
ज्ञानस्यपराकाष्ठावैराग्यं ॥ एतस्यैवहिनान्तरीयकंकैवल्यमिति ॥ अथोपायहयेनानिरूढोचित्तेः
कथंसंप्रज्ञातःसमाधिरिति ॥ वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १६ ॥ वितर्काश्रितस्य

आलंबनस्थूलआभोगः सत्त्वोद्रेकः आनंदोत्कटःएकात्मिकासंविदस्मिता॥ तत्र प्रथमस्य तुदृष्यानुगवः। समाधिसवितर्कः॥ द्वितीयोवितर्कविकल्पः सविचारः॥ तृतीयोविचारविकल्पः सानंदः॥ चतुर्थस्तद्विकल्पः अस्मितामात्रइति॥ सर्वएतेसालंबनः समाधयः॥१७॥ अथासंप्रज्ञातःसमाधिःकिमुपायःकिस्वभावोवेति॥ विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वःसंस्कारशेषोन्य॥१८॥ सर्ववृत्तिप्रलयेसंस्कारशेषोनिरोधश्चित्तस्यसमाधिरसंप्रज्ञातः तस्यपरं वैराग्यमुपायःसालंबनोभ्यासः तत्साधनायकल्पतइतिविरामप्रत्ययोनिर्वस्तुकआलंबनिक्रियतेसर्वथाभून्यःतदभ्यासपूर्वंचित्तंविरालंबनमभावंप्राप्तमिवभवतिअतएषनिर्बीजःसमाधिरसंप्रज्ञातः॥ सचत्वयंद्विविधः॥ उपायप्रत्ययोभवप्रत्ययश्च। तत्रोपायप्रत्ययोयोगिनांभवति॥ भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानां॥२८॥ विदेहानांदेवानांभवप्रत्ययः। तेहिस्वसंस्कारमात्रोपयोगेनचित्तेनकैवल्यपदमिवानुभवंतःखसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयंति॥ तथाप्रकृतिलयाःसाधिकारेचेतसिप्रकृतिलीनेकै

वल्यपदमिवानुभवंति॥ यावन्नपुनरावर्तंतेअधिकारवशाच्चितमिति॥२८॥ श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषां॥२९॥ उपायप्रत्ययोयोगिनांनास्ति॥ श्रद्धाचेतसःसंप्रसादः॥ साहिजननीवकल्याणीयोगिनंपाति॥ तस्यहिश्रद्दधानस्यविवेकार्थिनोवीर्यमुपजायते॥ समुपजातवीर्यस्यस्मृतिरुपतिष्ठते॥ स्मृत्युपेक्षास्थानेचचित्तंनाकुलंसमाधीयते॥ समाहितचित्तस्यप्रज्ञाविवेकमुपावर्तते॥ येनयथार्थंवस्तुजानातितदभ्यासातद्विषयाच्चवैराग्यात्संप्रज्ञातःसमाधिर्भवति॥ तेखलुनचयोगिनोमृदुमध्याधिमात्रोपायाभवंति॥ तत्रयथामृदुपायोमध्योपायोधिमात्रोपायइति॥ तत्रमृदूपायास्त्रिविधः॥ मृदुसंवेगोमध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगइति॥ तथामध्योपायस्तथाधिमात्रोपायइति॥ तत्राधिमात्रोपायानांतीव्रसंवेगानामासन्नःसमाधिलाभःसमाधिफलंभवतीति॥२९॥ मृदुमध्याधिमात्रत्वाततोपिविशेषः॥२०॥ मृदुतीव्रोमध्यतीव्राधिमात्रतीव्रइतितस्तोपिविशेषः॥ तद्विशेषादप्यासन्नतरस्तीव्राधिमात्रसंवेगस्याधिमात्रोपायस्यसमाधिलाभःसमाधिफलंचेति॥२०॥ किमस्मादेवासन्नतरसमाधिर्भवति

॥ यथास्य लाभेभवति अन्योपि कश्चिदुपायोनवेति ॥ ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥२३॥ ईश्वरप्रणिधा
नाद्भक्तिविशेषाद्यर्जितेश्वरस्यानुग्रहात्यभिध्यानमात्रेणतदभिध्यानायप्रयोगिनःआ
सन्नतरःसमाधिर्लाभश्चसमाधिफलंभवतीति ॥२३॥ अथप्रधानपुरुषैरिनैकत्वमिश्व व्य ३
रोनामेति ॥ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरः ॥२४॥ अविद्यादयःक्ले
शाः ॥ कुशलाकुशलानिकर्माणि ॥ तत्फलंविपाकः तदनुगुणवासनाअविद्याः तच्चमनसिवर्तमा
नाःपुरुषंव्यपदिश्यंतेसहितत्फलभोक्तेति ॥ यथाजयःपराजयोवायोद्धुर्वर्तमानःस्वामि
निव्यपदिश्यते ॥ योह्यनेनभोगेनापरामृष्टःयःपुरुषविशेषईश्वरः ॥ कैवल्यंप्राप्तास्तहिसंति ॥५॥
यहयःकेवलिनः ॥ नेहित्रीणि बंधनानिछित्वाकैवल्यंप्राप्तेश्वरस्यचतत्संबंधोनभूतोन
भावि ॥ यथापुरुषस्यपूर्वबंधकोटिःप्रज्ञायतेनैवमिश्वरस्य ॥ यथाग्रकृतिलीनस्यान
कोटिःसभाव्यतेनैवमीश्वरस्य ॥ सतुसदैवमुक्तःसदैवेश्वरइति ॥ योसौप्रकृष्टसत्वोपादा नि
दीश्वरस्यद्राग्भवतिकुतःकर्षः ॥ सकिंसनिमित्तआहोस्विन्निर्निमित्तइति ॥ तस्यशास्त्रंनिमित्तंश्रा

स्त्रंपुनः किंनिमित्तंप्रकृष्टसत्वंनिमित्तं ॥ एतयोःशास्त्रोत्कर्षयोःईश्वरसत्वेवर्तमानयोरनादिः
संबंधः ॥ एतस्मादेतद्भवति ॥ सदैवेश्वरःसदैवमुक्तइति ॥ तच्चतस्यैश्वर्यंसाम्यातिशयविनिर्मुक्तं ॥ न
तावदैश्वर्यंतिरेणतदतिशय्यते ॥ यदेवातिशायिनंतदेवतस्यात् ॥ तस्मात्यत्रकाष्ठाप्राप्तिरैश्व
र्यस्यसईश्वरइति ॥ नचतत्समानेमैश्वर्यमस्ति ॥ कस्मात्द्वयोश्चतुर्थ्योरेकस्मिन्युगपत्कामितो
र्थेनवामिदमस्तुपुराणमिदमस्त्विति एकस्यसिध्यतस्यप्राकाम्यविघातादनवेप्सत्वं ॥ द्वया
श्चतुर्थ्योर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति ॥ अर्थस्यविरुध्यत्वात् ॥ तस्मात्यस्यसाम्यातिशै
र्यविनिर्मुक्तमैश्वर्यंससएवेश्वरः ॥ सचपुरुषविशेषइति ॥२५॥ किंचातत्रनिरतिशयंसर्वज्ञी
जं ॥२६॥ यदिदमस्मीनागतप्रत्युत्पन्नप्रत्येकसमुच्चयातींद्रियग्रहणमल्पंवाक्तिसर्वज्ञ
बीजमेतद्विधर्मानंयत्रनिरतिशयंसर्वज्ञः अस्तिकाष्ठाप्राप्तिःसर्वज्ञबीजस्यक्वचिन्निरतिशयत्वा
त्तत्परिमाणवदिति ॥ यत्रकाष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्यससर्वज्ञः ॥ सचपुरुषविशेषइतिसामान्यमा
त्रोपसंहारेचकृतोपक्षपमनुमानंनाविशेषप्रतिपत्तौसमर्थमितितस्यसंज्ञादिविशेषप्रति

पनिरागमतः पुर्यन्येष्या॥ तस्यात्मानुग्रहभावेऽप्यूतानुग्रहः प्रयोजनं ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्र
लयमहाप्रलयेषु संसारिणः पुरुषान् हरिष्यामीति॥ तथा चोक्तं॥ आदिविद्वान्निर्माणचित्तम
धिष्ठाय कारुण्याद्भगवान् परमर्षिरासुरयेजिज्ञासमानायतन्त्रं प्रोवाचेति॥२५॥ सएषपूर्वे
षामपिगुरुः कालेनानवच्छेदात्॥२५॥ पूर्वेहिगुरवः कालेनावच्छिद्यते॥ यत्रावच्छेदार्थेनका
लोनेयावतानेसएषपूर्वेषामपिगुरुः यथास्यसर्गस्यादौप्रकर्षगत्यासिद्धस्तथानिष्कालसर्गादिष्व
पिप्रत्येतव्यः॥२५॥ तस्यवाचकःप्रणवः॥२६॥ वाच्यस्येश्वरस्यप्रणवस्यकिमसंकेतकृतंवाच्यवाचकत्वं॥ अथमन्यत
प्रकारावद्वास्थितमिति॥ स्थितेस्मवाच्यस्यवाचकेनसहसंबंधः॥ संकेतस्तीश्वरस्यस्थितमेवार्थंमनभिनयति॥ एवम
वस्थितःपितृपुत्रयोःसंबंधःसंकेतेनावद्योत्यते॥ अथमस्यपितायमस्यपुत्रइतिसंगतिरपिवाच्यवाचकत्व
व्यपेक्षत्वैवसंकेतःक्रियते॥ संप्रतिनित्यतयानित्यःशब्दार्थसंबंधःस्वयागमिनःप्रतिज्ञानते२६॥ वि
ज्ञातवाच्यवाचकत्वस्ययोगिनःतज्जपस्तदर्थभावनं॥२७॥ प्रणवस्यजपःप्रणवाभिधेयस्येश्वरस्यभावनं॥ तद्
स्ययोगिनः प्रणवंजपतःप्रणवार्थंचभावयताश्चेत्तसैकाग्र्यंसंपद्यते॥॥ तथा चोक्तं॥ स्वाध्याया यो
गमासीतयोगात्स्वाध्यायमामसेत्॥ स्वाध्याययोगसंपत्याप्परमात्माप्रकाशतइति२७ किंचास्यभवति

ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यंतरायाभावश्च॥२८॥ योह्यवैदंतरायान्व्याधिप्रभृतयःतेतावदीश्वर
प्रणिधानान्नभवंति॥ स्वरूपप्रदर्शनमप्यस्यभवति॥ अथवेश्वरःपुरुषःसुधःप्रसन्नःकेवलेनुप
सर्गःतथायमपिबुद्धेःप्रतिसंवेदीयःपुरुषस्तमधिगच्छति॥२८॥ अथकेतेऽन्तरायाश्चेतस्विक्षेपा
केपुनस्तेकियंतोवेति॥ व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वा
नवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तेंतरायाः॥ नवांतरायाश्चेत्तस्यविक्षेपाःसहैतेचित्तवृत्तिभिर्भवंति
एतेषामभावेनभवंतिपूर्वोक्ताश्चेत्तरतयः॥ तत्रव्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यं॥ स्त्यानमक
र्मण्यताचित्तस्य॥ संशयउभयकोटिस्पृग्विज्ञानंस्यादिदमेवमेवंस्यादिति॥ प्रमादःसमाधिसा
धनानामभावनं॥ आलस्यंकायचित्तानुत्साहात्प्रवृत्तिः॥ अविरताश्चेत्तस्यसंप्रयोगंगृहंभ्रांतिद
र्शनंविपर्ययज्ञानंअलब्धभूमिकत्वंसमाधेरनवस्थितत्वंलब्धायांभूमौचित्तस्या
प्रतिष्ठासमाधेरप्रतिलंभेहितदवास्थितंस्यादिति॥ एतेचित्तविक्षेपानवयोगमलायोगप्रतिपक्षा
योगांतरायाइत्यभिधीयंते॥२९॥ दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवः॥
दुःखमाध्यात्मिकं आधिभौतिकं आधिदैविकंच॥ येनाभिहताःप्राणिनस्तदपघातायप्रयतंते तद्दुःखं
प्रतस्यनिघातार्थोपायस्तेषांतस्यःइत्यभ्यासः तदंगानेजयतिकंपयतितदंगमेजयत्वं॥ प्राणोयश्चेष्टावायु

माचाप्रतिसंधानम्॥ कोऽयं वायुर्निवारयतीत्यप्रत्यासः॥ एते विक्षेपसहभुवो विक्षिप्तचित्तस्यैते भवंति॥
समाहितचित्तस्यैते न भवंति॥ अथैते विक्षेपाः समाधिप्रतिपक्षास्तान्येवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः॥
॥३०॥ तत्राभ्यासविषयमुपसंहरन्निदमाह॥ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः॥ ३२॥ विक्षेपप्र
तिषेधार्थमेकतत्त्वालंबनं चित्तमभ्यसेत्॥ यस्यतु प्रत्यर्थनियतं ग्रहणग्रहीतृग्रहणमात्रेष्वणिकेषु चि
त्तं तस्य सर्वमेव चित्तं एकाग्र्यं न स्यादेव॥ विक्षिप्तं यदि पुनरिदं सर्वतः प्रत्याहृत्यैकस्मिन्नर्थस
माधीयते॥ तदा भवत्येकाग्रमित्यतो ग्रहणस्थनियतं॥ योपि सदृशप्रत्ययप्रवाहेण चित्तमेका
ग्रमन्यते तस्यैकाग्रतायदि प्रवाहचित्तस्य धर्मस्तदेकं भवति प्रवाहचित्तं॥ क्षणिकत्वात्॥
अथ प्रवाहश्चासौ यद्ग्रहणस्य धर्मः सदृशैर्वैसदृशैर्ग्रहणप्रत्ययप्रवाहैर्वा विसदृशग्रहणप्रवाहैर्वा॥ग्र
हणनियतत्वादेकाग्रमेवेति विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिः॥ तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तमिति न ॥ धि ॥
यदि चित्तैनैकानानाचित्तस्वभावभिन्नाप्रत्ययाः जायेरन्॥ अथ कथमन्यप्रत्ययदृश्यस्या
न्यः स्मर्ता भवेत्॥ अन्यप्रत्ययोपचितस्य कर्मणोऽन्यः प्रत्ययः उपभोक्ता भवेत्॥ कथंचि

त्समाधीयमानमप्येतद्दोषमयमपसारयन्नयमाक्षिपति॥ यैश्चरचात्मानुभवापह्नवश्चित्तस्यान्य
त्वेप्रज्ञाप्तिः॥ कथं पदहमद्राक्षं तत्स्पृशामीति॥ कश्चाद्राक्षं तत्स्पृशामीति अहमीत्ययः सर्वस्य
प्रत्ययस्यैकेदंतानुगतेपि भेदेनोपस्थितः एकप्रत्ययविषयोऽभेदाक्षेपेऽहमित्ययः क
थमत्यंतभिन्नेषुचेतसानेसामान्यमेकं प्रत्ययीनमाश्रयेत्॥ स्वानुभवग्राह्याश्रयभेदात्याह
मिनिप्रत्ययः॥ नचप्रत्यक्षस्यमाहात्म्यं प्रमाणांतरेणानुभूयते॥ प्रमाणेनंत्वनुमथबलेनै
वंव्यवहारंलभते॥ तस्मादेकमनेकार्थमवस्थितं चित्तं॥ ३१॥ यस्येदंशास्त्रेणपरि
कर्मनिर्दिश्यते तत्कथं॥ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणांभा
वनाश्चित्तप्रसादनं॥ ३२॥ तत्रसर्वप्राणेषुसुखसंयोगार्पणेषुमैत्रीभावयेत्॥ दुःखीतेषु
पुण्यैकरुणामेकेषुमुदितांअपुण्यशीलेषुपेक्षांएवमस्यभावयतः शुक्लोधर्मउपजा
यते॥ तत्तश्चित्तं प्रसीदप्रसन्नमेकाग्रंस्थितिपदं लभते॥ ३२॥ अथवाप्राण
स्य॥ ३३॥ कोष्ठस्यवायोर्नासिकापुटाभ्यांप्रयत्नविशेषाद्गमनंप्रच्छर्दनं॥ विधारणंप्राणस्य

॥७॥

मः ताभ्यामनसः स्थितिसंपादयेत्॥३३॥विषयवतीवाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनसः स्थितिबंधनी॥३४॥
नासिकाग्रेधारयतोस्यादिव्यगंधवित्सागंधप्रवृत्तिः॥जिह्वाग्रेरससंवित्॥तालुनिरूपसंवित्॥जिह्वामध्येस्पर्शसं
वित्॥जिह्वामूलेशब्दसंवित्॥इत्येताप्रवर्तव्युत्पन्नाश्चित्तस्थितेर्निबंधन्ति॥संधायविधमंतिसमाधि
प्रज्ञांचद्वारिभवंतीति॥एतेनचंद्रादित्यग्रहमणिप्रतिरूपादिषुप्रवृत्तिरुत्पन्नाविषयवत्येववेदितव्या॥
यद्यपिहितत्तच्छास्त्रानुमानाचार्योपदेशैरवगतमर्थतत्वंसद्भूतमेवप्रवर्तति॥एतेषांयथाभूतार्थप्रतिप
दनसामर्थ्यात्॥तथापियावेदकदेशोपिकश्चिन्नूत्यकरणसंवेद्योभवति॥तावत्सर्वंपरोक्षमिवत्व
पवर्गादिसूक्ष्मेष्वर्थेषुनदृढांबुद्धिमुत्पादयति॥तस्मात्मास्त्रानुमानाचार्योपदेशोपोद्बलनार्थमेव
वस्यैकाग्र्यदर्थविशेषःप्रत्यधिकर्तव्यः॥तत्रतदुपदिष्टयैकदेशाप्रत्यक्षत्वेसतिसर्वसुक्ष्मविषय
मपिआपवर्गीयंश्रद्धीयतेरतदर्थमेवेदंचित्तपरिकर्मनिर्दिश्यते॥अथनियतासुवृत्तिषुत ॥७॥
द्विषयायांवशीकारसंज्ञायांउपजातायांसमर्थंस्यात्॥तस्यतस्याधस्यिप्रत्यक्षीकरणायेति॥तथा
चसतिश्रध्यादियिस्मृतिसमाधयोस्याप्रतिबंधेनभविष्यंतीति॥३५॥विशोकावाज्योषती॥३६॥

प्रवृत्तिरुत्पन्नामनसःस्थितिनिबंधनीत्यनुवर्तते॥हृदयपुंडरिकधारयतोयाबुद्धिसंवित्तबुद्धिस
त्वंहिभास्वरमाकाशकल्पंतत्रस्थितिर्वैशारद्यात्॥प्रवृत्तिःसूर्येंदुग्रहमणिप्रभाकारेणविकल्प्य
ते॥तेथास्मितायांसमापन्नंचित्तंनिरस्तरागमहोदधिकल्पंशांतमनंतमाश्रयतामात्रंभवतीम
त्रेदमुक्तंतमणुमात्रमात्मानमनुविद्यास्मीत्येवंतावत्संप्रजानीतइतीएकाद्वयीविदोकाअस्मि
तामात्राचप्रवृत्तिर्ज्योतिष्मतीत्युच्यते॥यथायोगिनश्चित्तंस्थितिपदंलभतइति॥३५॥वीतरा
गविषयंवाचित्तं॥३७॥वीतरागचित्तालंबनोपदसंभवायोगिनश्चित्तंस्थितिपदंलभतइति॥३५॥स्व
प्ननिद्राज्ञानालंबनंवा॥३७॥स्वप्नज्ञानालंबननिद्रालंबनंवायोगिनश्चित्तंस्थितिपदंलभतेत्य
र्थः॥३७॥यथाभिमतध्यानाद्वा॥३८॥यदेवाभिमतंतदेवध्यायेत्॥तत्रतत्रध्यानेस्थितिकर्मण्य
नाप्तिस्थितिपदंलभतइति॥३८॥परमाणुपरममहत्वांतोस्यवशीकारः॥३९॥सूक्ष्मेनिवि
ष्टमानस्यपरमाणौचित्तंस्थितिपदंलभतइतिस्थूलेनिविष्टमानस्यपरममहत्वांतेस्थितिपदं

योऽ
ज्ञाना०

चेत

चित्तस्य॥ एवंतामुभयीकोटिमनुधावतोयोऽलीधातः सपरिक्षीकारः॥ तद्वशीकारापूर्णमोगिनाश्रि
तन्नपुनरभ्यासरूपंपरिकर्मापेक्षतइति॥३९॥ अथैतद्ध्यस्थितिकस्यचेतसः किंस्वरूपाकिंविष
यावासमाप्यते॥ क्षीणवृत्तेरभिजातस्येवमणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषुतत्स्थतदंजनतासमापत्तिः॥४०॥
क्षीणवृत्तेरिति प्रत्यस्तमितस्य॥ अभिजातस्येवमणेरिति दृष्टांतोपादानं॥ यथाफटिकउपाश्र
यभेदात्तत्तद्रूपोपरक्तउपाश्रयरूपाकारेणनिर्भासते॥ तथाग्राह्यालंबनोपरक्तंग्राह्यसमापन्नं
ग्राह्यरूपाकारेण निर्भासते॥ तथाभूतसूक्ष्मोपरक्तंभूतसूक्ष्मसमापन्नंभूतसूक्ष्मस्वरूपाभा
संभवति॥ तथास्थूलालंबनोपरक्तंस्थूलरूपसमापन्नंस्थूलरूपंभासंभवंति॥ तथाविश्व
भेदोपरक्तंविश्वभेदसमापन्नंविश्वरूपाभासंभवंति॥ तथाग्रहणेषपींद्रियेषुदृश्यग्रहणालं ॥८॥
बनोपरक्तंग्रहणसमापन्नंग्रहणस्वरूपाकारेणनिर्भासते॥ तथाग्रहीतृपुरुषालंबनोपरक्तंग्र
हीतृपुरुषसमापन्नंग्रहीतृपुरुषाकारेणनिर्भासते॥ तथामुक्तपुरुषालंबनोपरक्तंमुक्तपुरुष
समापन्नंमुक्तस्वरूपाकारेणनिर्भासइति॥ तदेवमभिजातमणिकल्पस्यचेतसोग्रहीतृग्रहणग्रा

पुरु

ह्येषुरूपेषुस्थितस्यतदंजनतातेषुस्थितस्यतत्तदाकारापत्तिःसासमापत्तिरित्युच्यते॥४०॥ तत्रश
ब्दार्थज्ञानविकल्पैःसंकीर्णासवितर्कासमापत्तिः॥४१॥ तत्रयथागौरितिशब्दोगौरित्यर्थोगौरिति
ज्ञानमित्यविनिर्भागेनविभक्तानामपिग्रहणंदृष्टं॥ विभज्यमानाश्चान्येशब्दधर्मज्ञानेर्थधर्मज्ञाने
धिज्ञानधर्मइतितेषांविभक्तःपंथाः॥ तत्रसमापन्नस्ययोगिनोयोगिवाच्यर्थःसमाधिप्रज्ञासमारू
ढःसचेछाब्दार्थज्ञानविकल्पानुविद्धउपावर्ततेसासंकीर्णसमापत्तिःसवितर्केत्युच्यते॥४१॥ यदापुनः
शब्दसंकेतस्मृतिपरिशुद्धौश्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायांसमाधिप्रज्ञायांस्वरूपमात्रेणावस्थि
तोर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावभिद्यतेसानिर्वितर्कासमापत्तिः॥ तत्रंशब्दार्थंतच्छ्रुतानुमान
योर्वर्जितंतच्छ्रुतानुमानेप्रभवतः॥ नचश्रुतानुमानसहभूतंतद्दृष्टंतत्तस्मादसंकीर्णंप्रमाणांतरेण
योगिनोनिर्वितर्कसमाधिजंतद्दृष्टंनिमित्तंनिर्वितर्कक्रियाःसमापत्तेरस्याःसूत्रेणलक्षणंद्योत्यते॥ स्मृ
तिपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्की॥४२॥ याशब्दसंकेतश्रुतानुमानज्ञानविकल्पस्मृ
तिपरिशुद्धौस्वरूपोपरक्तात्रज्ञास्वभिवप्रज्ञास्वरूपग्रहणात्मकत्यक्तपदार्थमात्रस्वरूपाग्राह्यस्वरूपाप

पन्नेवभवतिसातदानिविकल्पासमापत्तिःतथाचव्याख्यात॥तस्याएकबुध्युपक्रमोह्यथात्मा॥अ
णुद्रव्यविशेषात्मागवादिर्घटादिर्वालोकः॥सचसंस्थानविशेषोभूतसूक्ष्माणांसाधारणोधर्मःआत्म
भूतःफलेनव्यक्तेनानुमितैःस्वयंजकांजनःप्रादुर्भवति॥धर्मतिरोदधेचतिरोभवतिसएषधर्मेविषयि
युच्यते॥योसावेकश्चमहांश्चअधीयांश्चस्यूर्योश्चक्रियाधर्मकश्चअनित्यश्चनेनावयविनाव्य
वहाराःक्रियते॥यस्यपुनरवस्तुकःअचयविशेषःसूक्ष्मेनकारणमनुपलभ्यंतस्यावयव्यभावाद्
अतद्रूपप्रतिष्ठंमिथ्याज्ञानमितिग्राह्येणसर्वमेवग्राह्यंमिथ्याज्ञानमिति॥तदाचसम्यग्ज्ञानमिदंकी
स्याद्विषयाभावात्॥यद्यदुपलभ्यतेतत्तदवयवित्वेनमानं॥तस्माद्दस्यवयवीयोमहत्यादिव्य
वहारापन्नःसमापत्तेर्निर्वितर्कायाविषयीभवति॥एतयैवसविचारासूक्ष्मविषयाव्याख्याता॥४४॥
तत्रभूतसूक्ष्मेष्वभिव्यक्तधर्मेषुदेशकालनिमित्तानुभवावच्छिन्नेषुसासमापत्तिःसविचारे
त्युच्यते॥तत्राप्येकबुधिनिग्राह्यमेवादितधर्मविशिष्टंभूतसूक्ष्मालंबनीभूतंसमाधिप्रज्ञा
यामुपनिक्षिपते॥यपुनःसर्वधासर्वतःशांतोदिताव्यपदेश्यधर्मानवच्छिन्नेषुसर्वधर्मीरुपपुनि
षुसर्वधर्मात्मकेषुसमापत्तिःसानिर्विचारेत्युच्यते॥एवंस्वरूपहिसंकृतंसूक्ष्मंनैवरूपेण

तंबनीभूतमेवसमाधिप्रज्ञास्वरूपमुपरजयति॥अस्यस्वरूपशून्येवार्थमात्रानिर्भासभवतितदानिर्विचा
रेत्युच्यते॥तत्रमहद्भूतविषयासतर्कानिर्वितर्कासूक्ष्मविषयासविचारानिर्विचाराच॥एवमुभयोरेत
योर्निर्वितर्कयाविकल्पहानिर्व्याख्यायते॥४४॥सूक्ष्मविषयत्वंचालिंगपर्ववसानं॥४५॥पार्थि
वस्यगोर्गंधतन्मात्रंसूक्ष्मविषयः॥आप्यस्यापिरसतन्मात्रंतेजसस्यरूपतन्मात्रंवायवीयस्यस्प
र्शतन्मात्रंआकाशस्यशब्दतन्मात्रंतेषामहंकारअस्यापिलिंगमात्रंसूक्ष्मोविषयःअलिंगस्यापि
लिंगसूक्ष्मोविषयः॥नचालिंगपरंसूक्ष्मंभवति॥नचात्मापुरुषःसूक्ष्मःइतिसतं॥यथालिंगालिं
गस्यसौक्ष्म्यं॥नचैवंपुरुषस्यकिंतुलिंगस्यान्यायकारणंपुरुषोनभवतिहेतुमत्वादिति॥अ
तःप्रधानेसौक्ष्म्यंनिरतिशयंव्याख्यातं॥४५॥एतावान्सबीजःसमाधिः॥४६॥ताभ्यांतस्यःस
मापत्तयोबहिरंतुबीजाइतिसमाधिरपिसबीजः॥तत्रस्थूलेर्थेसविस्तर्कोनिर्वितर्कः॥सूक्ष्मे
र्थेसविचारोनिर्विचारइतिसचुद्वेपिसंख्यातसमाधिरिति॥निर्विचारवैशारद्येध्यात्मप्रसादः॥४७॥
ऋतंभरातत्रप्रज्ञा॥४८॥श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषाविशेषार्थत्वात्॥४९॥तज्जःसंस्कारोन्य
संस्कारप्रतिबंधीः॥५०॥तस्यापितनिरोधेसर्वनिरोधान्निर्बीजःसमाधिः॥५१॥इतिपातंजलेसां
ख्यप्रवचनेसमाधिपादःप्रथमः॥१॥अथसाधनपादोव्याख्यायते॥तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधा
नानिक्रियायोगः॥१॥समाधिभावनार्थःक्लेशतनूकरणार्थश्चसाधनपादोव्याख्यायते॥तत्रतपः
शब्दोयमुक्तेष्वनुक्तेषुचतपःसुलोकप्रसिद्धःसंभवति॥तत्रकिंलक्षणंतपइत्युच्यते॥तपोद्वंद्व
सहनं॥द्वंद्वानिशीतोष्णसुखदुःखेच्छाद्वेषक्षुत्पिपासेत्यादीनि॥तेषांसहनंतपः॥तत्किंप्रयोजनं
तपइत्युच्यते॥तपसःसमाधिफलत्वात्॥तपसाहिसमाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुः
शरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधनत्वात्॥तपसाहिसमाधिःसि
द्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधन
त्वात्॥तपसाहिसमाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥
शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधनत्वात्॥तपसाहिसमाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रि
यसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधनत्वात्॥तपसाहिसमाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥
तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधनत्वात्॥तपसाहि
समाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमा
धिसाधनत्वात्॥तपसाहिसमाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तद
युक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधनत्वात्॥तपसाहिसमाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुः
शरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधनत्वात्॥तपसाहिसमाधिःसिद्धय
तिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधनत्वात्॥
तपसाहिसमाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रि
याणांसमाधिसाधनत्वात्॥तपसाहिसमाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनं
तपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधनत्वात्॥तपसाहिसमाधिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्र
केचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधिसाधनत्वात्॥तपसाहिसमा
धिःसिद्धयतिनान्यथा॥तत्रकेचिदाहुःशरीरेंद्रियसाधनंतपइति॥तदयुक्तं॥शरीरेंद्रियाणांसमाधि
सा

तिप्रवाहोवैशारद्यंयदानिर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः॥
भूतार्थविषयःक्रमानुरोधीफलः प्रज्ञालोकस्तथाचोक्तं॥प्रज्ञाप्रासादमारुह्यअशोच्यःशोचतो
जनान्॥ भूमिष्ठानिवशैलस्थःसर्वान्प्राज्ञोनुपश्यति॥४७॥ऋतंभरातत्रप्रज्ञा॥४८॥अस्मिन्स
माहितचित्तस्ययाप्रज्ञाजायतेतस्याऋतंभरेतिसंज्ञाभवति॥अन्यथाचिसासत्यमेवबिभर्ति॥
नतत्रविपर्यासगंधोस्तीति॥तथाचोक्तंआगमेनानुमानेनध्यानाभ्यासरसेनच॥त्रिधाप्रक
ल्पयन्प्रज्ञांलभतेयोगमुत्तममिति॥४९॥सापुनःश्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशे
षार्थत्वात्॥५०॥श्रुतमागमविज्ञानंतत्सामान्यविषयन्नह्यागमेनशक्योविभागेनकृ
त्स्नोऽर्थविशेषेणलक्षयितुंकेनःशब्दइति॥तथानुमानंसामान्यविषयमेवयत्रप्राप्तिःसत्रगतिः यत्रनप्रा
प्तिस्तत्रनभवतिगतिरितिमुक्तं॥अनुमानेनचसामान्येनोपहंसारस्तस्मात्॥श्रुतानुमानविषयोनविशे
षकश्चिदस्तीतिनचास्यसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्यवस्तुनोलोकप्रत्यक्षेणग्रहणमस्तिनचास्य

विशेषस्यप्रमाणकस्याभावोस्तितिसमाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्यस्यवस्तुनोऽभावइति॥भूतसूक्ष्मगतेर्वापुरुष
गतेर्वातत्स्यात्॥श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयासाप्रज्ञाविशेषार्थत्वादिति॥४९॥समाधिप्रज्ञाप्रतिलं
भेयोगिनःप्रज्ञाकृतःसंस्कारोन्यसंस्कारप्रतिबंधी॥५०॥समाधिप्र
प्रभव७ ज्ञासंस्कारोव्युत्थानसंस्कारंबाधते॥व्युत्थानसंस्काभिभावात्तत्प्रभवाःप्रत्ययाअभवंति॥प्रत्ययनि
रोधेसमाधिरुपजायते॥समाधिजाप्रज्ञाजःप्रज्ञाकृतःसंस्कारःप्रज्ञासंस्कारान्निरोधयतिनवोत्थानसंस्कारान्निरोधयति॥
ततश्चोभयेक्षीणा॥ततोभयसंस्काराभावेकथमसौसंस्काराश्रयःचित्तंसमधिकारंकरिष्यतीति॥तेतप्रज्ञाजनाःसंका
राःक्लेशक्षयहेतुत्वात्॥चित्तमधिकारविशिष्टंकुर्वंतिचित्तंहितस्यकार्यादिवसादयंति॥व्युत्थानेपर्व
वसानंहिचित्तंचेष्टतइति॥किंचास्यभवति॥५१॥तस्यापिनिरोधेसर्वनिरोधान्निर्बीजःसमाधिः॥५२॥
सनकेवलःसमाधिप्रज्ञाविरोधिप्रज्ञारूढानामपिसंस्कारणांप्रतिबंधीभवतिकस्मान्निरोधजःसंस्का
रःसमाधिजान्संस्काराञ्बाधतइतिनिरोधस्थितिकालक्रमानुभवेननिरोधचित्तस्यसंस्काराःसिद्ध
मनुमेयं॥व्युत्थाननिरोधसमाधिप्रभवैस्तुहकैवल्यभागीयैःसंस्कारैश्चित्तस्वस्यांप्रकृताववस्थितायां

प्रलीयते न स्मात्संस्कारश्चित्त स्याधिकारविरोधिनोनास्थिति हेतवो भवंति॥ यस्मादनासतधिकारंस
हकैवल्यभागीयसंस्कारश्चित्तं विनिवर्तते॥ तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः शुद्धः केवलोमुक्त
इत्युच्यतइति॥५१॥पातंजले सांख्यप्रवचनेयोगशास्त्रे समाधिपादः प्रथमः॥ ॥इदिष्ठः समाहित चि
त्तस्य योगः कथंव्युथितचित्तोपियोगयुक्तः स्यादित्येत दारभ्यते॥तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः॥१॥
नातप पस्थियोगः सिध्यतिअनादिकर्मक्लेशवासनाचित्र॥ अल्पास्थिनविषयजाल्लाचाशुधि
नतिरेणतपःसंभेदमापद्यतइतितपसउपादानं॥तच्चचित्तप्रसादनमवाधमानमनेनासेव्यमिति
मन्यते॥स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणांजपः॥मोक्षशास्त्राध्ययनंवा॥ईश्वरप्रणिधानंसर्वक्रिया
णांपरमगुरावर्पणंतत्फलसंन्यासोवासहिक्रियायोग॥२॥समाधिभावनार्थः क्लेशतनुकर
णार्थश्च॥२॥सक्रियोसेव्यमानः समाधिभावयति॥क्लेशांश्चप्रतनूकरोति॥प्रतनूकृतान्क्लेशा
नप्रसंख्यानाग्निनादग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतितितेषांननुकरणायुनः क्लेशैरपरा
मृष्यसत्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिःसूक्ष्मप्रहासमाधिकाराप्रतिप्रसविख्यायतइति॥२५
अथकेक्लेशाः किपंतोयेति॥अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः॥३॥क्लेशाइति॥

११

पंचविपर्ययाः इत्यर्थः ॥ तेषां दमानगुणाधिकारं दर्शयंति ॥ परिणामावस्थापर्यंतिकार्यकारणस्रोतउन्नम
यंति ॥ परस्परानुग्रहेणतंभीभूत्वा कर्मविपाकं व्यभिनिर्हरंति ॥ ३ ॥ अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणां ॥ सू ॥ प्र २
अत्राविद्याक्षेत्रं प्रसवभूमिः उत्तरेषां अस्मितादीनांचतुर्विकल्पानां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणांतत्रैव प्रसुप्तिः ॥
चेतश्चिद्धात्मिकामात्रप्रतिष्ठानांबीजभावोपगमः ॥ तस्यप्रबोधआलंबनेसमुत्थीभावः ॥ प्रसंख्यानबलोदग्धाक्लेश
शास्यसंमुखीभूतेष्वालंबनेनासौपुनरस्तिदग्धजीवस्यकुतः प्ररोहइति अनःक्षीणक्लेशः कुशलश्चरमोदेहस्तु २२
च्यते ॥ तथैवसादग्धजीवभावापंचमीक्लेशावस्थानान्यथेति ॥ संतानेष्वानांतदाबीजसामर्थ्यदग्धामितिवि
षयसंमुखीभावेपिसतिनभवत्येषांप्रबोधस्तुक्ताप्रसुप्तिः दग्धबीजानामप्ररोहश्चतनुत्वमुच्यते ॥ प्रतिपक्षभावनो
पहताःक्लेशास्तनुबोभवंति ॥ तथाविच्छिद्यविच्छिद्यतेननेनात्मनापुनः पुनः समुदाचरतीतिविच्छिन्नाः
कथंरागकालेक्रोधस्यादर्शनात् ॥ नहिरागकालेक्रोधः समुदाचरतिरागश्चक्वचिदनुभूतोनुविषयेषु
नास्ति ॥ नचैकस्यांस्त्रियांचैत्रोरक्तः इतिअन्यासुस्त्रीषुविरक्तः कितुतत्ररागोलब्धवृत्तिः अन्यत्रतुभविष्यद्वृत्तिरसतिसहि
तदाप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोभवति ॥ विषयेयोलब्धवृत्तिः सउदारः सर्वएवैतेक्लेशाविषयंनातिक्रामंति कस्त
हिविच्छिन्नाः प्रसुप्ततनुरुदारोवाक्लेशइतिउच्यते सत्यमेवैतत् किनुविच्छिन्नानामेवैतेषांविच्छि

न्नादित्वं ॥ यथैवप्रतिपक्षभावनातोनिवृत्तस्तथैवस्वव्यंजकांजनतोभिव्यक्तइतिसर्वमेवामीक्लेशाः अविद्या
भेदाः कस्मात्सर्वेषविद्यैवाभिप्रेत्यवुच्यते ॥ यदाविद्ययावस्तुकार्यतेनतदेवानुशेतेक्लेशाः विपर्ययाः त्वप्रत्य
यकालेवोपलभ्यमानेक्षीयमाणेचाविद्याक्षीयतेनान्यथा ॥ ४ ॥ तत्राविद्यास्वरूपमुच्यतेअनित्याशुचिदुखा
नात्मसुनित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥ अनित्येकायेनित्यख्यातिः तद्यथाध्रुवापृथिवीध्रुवाचंद्रता
रकाद्यौः ॥ अमृतादिवौकसइति ॥ तथाशुचौपरमबीभत्सेकायेउत्तमस्थानाद्विजाडुपेष्टभानिस्पृदान्नि
धनादि कायमधेयशौचत्वात् पांडुतालपत्रीचंविडुरित्यशुचौशुचिख्यातिर्निदर्श्यते ॥ नवेवशा
स्त्रीकलेवरमनीषिकेकन्यामध्वमृतावयवनिर्मितेवचंद्रकित्यानिरूपितेवज्ञायतेनिरूपलपत्राय ८८
ताक्षीहावैभीभ्यांलोचनाभ्यांजीवलोकमाभाषयंतिवेतिकस्यकेनाभिसंबंधवतिचैवमशुचौशुचिविप
र्यासइति ॥ एतेनापुण्येपुण्यप्रत्ययः तथैवानर्थेचार्थप्रत्ययोव्याख्यातः ॥ तथादुखसुखख्यातिं वक्ष्यति
परिणामतापसंस्कारदुखैर्गुणवृत्तिरोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवेकिनइतितत्रदुःखख्यातिरविद्यातथानात्म
न्यात्मख्यातिः बाह्योपकरणेषुचेतनाचेतनेषुभोगाभोगाधिष्ठानेवाशरीरेषुपुरुषोपकरणेवामन

सिञ्जनात्मन्यात्मख्यातितिरिति तथैतद् जोक्तं सूत्यकाय्यकंवारत्तमात्मत्वेनाभिप्रतित्यनुस्य सं
पदमनुदंत्यात्मसंपदमन्वानस्तस्य व्यापदमनुशोचत्यात्मव्यापदमन्वानः सर्वेप्रतिबुध्यस्वेषान्च
तुष्यदाभवत्या विद्या मूलमस्यक्लेशसंतानस्य कर्माशयस्य दृष्टजन्मवेदनीयस्य विपाकस्येति तस्याश्चामित्रा
गोप्यदवद्वस्तुनवं विद्येयं॥तथानामित्रमित्राभावेनामित्रमात्रं॥किंतुनंद्विरुधःसपत्नः यथागो
प्यदंनगोप्यदाभावेनगोप्यदमात्रं किंतुविद्याविपरितंज्ञानान्तरमविद्येति॥५॥दृग्दर्शनशक्त्योरेक
त्मेवास्मितेतिविस्मिता॥६॥पुरुषोदृक्शक्तिर्बुद्धिदर्शनशक्तिरित्योरेकस्वरूपापत्तिरिवास्मितात्क्लेश
उच्यते॥भोक्तृभोग्यशक्त्योरत्यंतासंकीर्णयोःप्रविभागप्राप्तिवसत्वंभोगःकल्प्यते॥स्वरूपप्र
तिलंभएतयोरेकतरस्यभवतिकुतोभोगइति॥यथाचेतंबुधीतःपरंपुरुषमाकारशीलवि
द्यादिगुणविभक्तमपश्यन्कुर्यात्रात्मबुद्धिंमोहेनेति॥६॥सुखानुशयीरागः॥७॥सुखाभिज्ञ
स्यसुखास्मृतिपूर्वःसुखेसाधनेवायोगर्धःवृक्षातेभःसरागइति॥७॥दुःखानुशयीद्वेषः॥८॥
दुःखभिज्ञस्यदुःखवानुस्मृतिपूर्वःदुःखेतत्साधनेवायःप्रतिघातन्युज्जिघांसाक्रोधसद्वेषः॥८॥

स्वरसवाहीविदुषोपितथारूढोभिनिवेशः॥९॥सर्वस्यप्राणिनइयमात्माशीर्नित्याभवतिमानुभूवंभूयास
मितिनचाननुभूतमरणधर्मकस्यैषाभवत्यात्माशीः॥एतयाचपूर्वजन्मानुभवःप्रतीयतेसचायम
भिनिवेशःक्लेशःस्वरसवाहीकर्मेऽपिजातमात्रस्यप्रत्यक्षानुमानागमैरसंभावितोमरणत्रासनु
च्छेदरूपात्मकःपूर्वजन्मानुभूतमरणदुःखमनुमापयंति॥तथाचायमसंतमपिदेहेषुदृश्यतेक्लेशश्च
थाविदुषोपिविज्ञानपूर्वापरांतस्यरूढःकस्मात्समानाहीतयोःकुशलाकुशलयोःमरणदुःखानु
भवादियंवासनेति॥९॥तेप्रतिप्रसवहेयासूक्ष्माः॥१०॥तेपंचक्लेशाःदग्धबीजकल्पायोगिनश्च
रितार्थिकाराचेतसिप्रसवेसहतेनैवास्तंगच्छंतिस्थितानांतुबीजभावोपगतानां॥११॥ध्यानहेयाःसं
स्कृतयः॥१२॥क्लेशानामाकृतयःस्थूलास्तत्क्रियायोगेननतुकृताःसत्प्रसंख्यानेनहातव्याः॥
यावत्सूक्ष्मीतायावद्दग्धबीजकल्पारति॥तथाचस्त्रणांस्थूलोमलःपूर्वंनिर्धूयतेपश्चात्सूक्ष्मो
यत्नेनापनेयतेतथास्कंमप्रतिपक्षाःस्थूलवृत्तयःक्लेशानांस्थूलाःसुमहाप्रतिपक्षाइति॥१२॥

त्केशामूलः कर्मशयोदृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः॥१२॥ तत्रपुण्यापुण्यकर्मशयोलोभमोहक्रोधप्रभवः सदृष्ट
जन्मवेदनीयश्च॥ तत्रतिव्रसंवेगेनमंत्रतपःसमाधिनिर्वर्तितेश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावनामारा
धनाद्वायःपरिनिष्पन्नःसद्यःपरिपच्यतेपुण्यकर्मशयइतितथातीव्रक्लेशेनभीतव्याधितकपो
षुविश्वासोपगतेषुवालपरिवृढवत्पुनःपुनरुपकारःसचापिपापकर्मशयःसद्यएवपच्यतेतथा
नंदीश्वरःकुमारोमनुष्यपरिणामंहित्वादेवत्वेनपरिणतः॥तथानहुषोपिदेवानामिंद्रःस्वकंपरिणाम
हित्वातिर्यक्त्वेननपरिणतइति तत्रनारकाणांनास्तिदृष्टजन्मवेदनीयःकर्मशयःदीर्घत्वेशा
नामपिनास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयःकर्मशयइति॥१२॥सतिमूलेतद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः॥१३॥
सत्सुक्लेशेषुकर्मशयोविपाकारंभीभवति नोच्छिन्नक्लेशमूलाःयथादग्धबीजाःप्ररोहाभवंति
नंडुलादग्धबीजभावाःप्रायेणसमर्थाभवंति॥नापनीतनखादग्धबीजभावाइति॥सचविपा
कस्त्रिविधोजातिरायुर्भोगइति तत्रेदंविचार्यते किमेवंकर्मएकस्यजन्मएकस्यकारणंअथै
वंकर्मानेकजन्माक्षिपतीति॥ द्वितीयाविचाराणाकिमनेवंकर्मअनेकंजन्मनिर्वर्तयति अ

क

थानैवंकर्मैवंजन्मनिर्वर्तयतीति॥ तत्रावदेवंकर्मैकस्यजन्मनःकारणंकस्मात्नादीकालेऽप्रचिंत्यस्य सं
स्कारस्यायुर्विशिष्टस्यकर्मणःसांप्रतिकस्यचफलक्रमानियमात्॥अनाद्यसौलोकस्यप्रसक्तःसच
निरुद्धइति नचैवंकर्मानेकस्यजन्मनःकारणंकस्मादनेकेषुकर्मसुयेकंकर्मवृत्तंकर्मानेकस्यजन्मनःका
रणमित्यबाधितस्यविपाककालाभिःप्रसक्तःसचापनीतइतिनचानेकंकर्मानेकजन्मकारणं॥कस्मा
तदेवंजन्मयुगपल्लभतेक्रमेणैववाच्यं तथाचपूर्वदोषानुषंगः॥तस्माज्जन्मप्रयाणांतरेकृतःपु
ण्यापुण्यकर्माशयप्रचयोविचित्रःप्रधानोप्रसजनभावेनावस्थितःप्रायणाभिव्यक्तःएकप्र
धानमरणंप्रसाध्य संमूर्छितएकमेवजन्मकरोति॥तज्जन्मतेनैवकर्मणालब्धायुष्कंभवति॥त
स्मिन्नायुषितेनैवकर्मणाभोगःसंपद्यतइति असौकर्माशयोजन्मायुर्भोगहेतुत्वात्त्रिविधो
ऽभिधीयतइति अतएवाधिकःकर्माशयउक्तइति दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारंभिणो
गहेनुत्वात् द्विविपाकारंभीवाभोगापूर्हेतुत्वात् त्रिविपाकारंभीवा जन्मभोगायुर्हेतु
त्वात् नंदीश्वरवत्॥ नहुषवच्च॥ क्लेशकर्मविपाकानुभवनिर्वर्तिताभिस्तुवासनाभिरना

दिकालसंमूर्छितमिदंचित्रंविचित्रंकर्मचसर्वमस्यजालंव्याप्तिभिर्विततं स्यात्। अनेकभवपू
र्वविकारवासनाप्रसूतंस्वयंकर्मविपाकोदयक्षणएवैकमविपाकोदयंकरोतियेसंस्काराःस्मृतिहेतवस्तावासनास्ता
श्चानादिकालीनाइतियस्तस्यैवैकभविकःकर्माशयःसनियतविपाकश्चानियतविपाकश्च। तत्रदृष्ट
जन्मवेदनीयस्यनियतविपाकस्यैवायनियमोनुत्पन्नेदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्याकस्मात्
योस्यदृष्टजन्मवेदनीयोनियतविपाकस्तस्यत्रयीगतिःकृतस्याविपक्वस्यविनाशःप्रधानकर्मण्य
पायेगमनंवानियतविपाकप्रधानकर्मप्रसूतस्यनावरमवस्थानमिति। तत्रकृतस्याविपक्वस्याना
श्रोषधाशुल्लकर्मादयादिहेवनाशः कृष्णस्ययत्रेदमुक्तं। द्वेद्वेवैकर्मणीवेदितव्येपापस्यैकोरा
शिःपुण्यकृतोपहंति। तदिष्टस्वकर्मणिसुकृतानिकुर्महेवतेकर्मविपाकवेदयंते। प्रधानक
र्मण्यापगमनं। यत्रेदमुक्तं स्वल्पःसंकरःसपरिहारःसमलवमर्षःप्रधानस्यनापकर्षयितुं
कस्मात् कुशलंहिमेबहुन्यदस्तियत्रायमाद्यपंगतःस्वर्गेष्वपकर्षमूलंकरिष्यतीति। नियत
विपाकप्रधानकर्मणाभिभूतस्यवानिचिरमवास्थानंकथमिति अदृष्टजन्मवेदनीयस्य

DR. BHAU DAJI

नियतविपाकस्यैवकर्मणःसमावंमरणमभिव्यक्तेःकारणमुक्तं। नत्वदृष्टवेदनीयस्यानियतविपाकस्य जन्म१
यत्तदृष्टजन्मवेदनीयंकर्मनियतविपाकंतन्नश्येदनुपायपंगतंवत्। अभिभूतंह्यचिरमप्युपस्थितंप्र
वत्समापन्नंकर्माभिव्यंजकंनिमित्तस्यनविपाकाभिमुखंकरोतीति। नहिपाकस्यैकरूपंकालनिमि
त्तानवधारणात्। इयंकर्मगतिस्त्रिप्रकारुविहोनान्येति। नचोत्सर्गस्यापवादान्निवृत्तिरेकभविकःक
र्माशियोनुज्ञायतइति॥२३॥ उक्तंलक्षणंकर्मणःकर्ममूलंत्वंचविपाकानांविपाकाःकस्य
मूलंयेनामीत्यक्तव्याइत्यतआह। तेत्वादपरिस्रावफलाःपुण्यापुण्यहेतुत्वात्॥२४॥तेजन्मायु
र्भोगाःपुण्यहेतुकाःसुखफलाअपुण्यहेतुकाःदुःखफलाइति॥२४॥यद्यापेक्षदुःखंप्रतिकू
लात्मकं एवंविषयसुखकालेपिदुःखमेवप्रतिकूलात्मकंयोगिनः। कथंबहुयप्यतेः॥२५॥
परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवेकिनः। सर्वस्यायंरागानुविधश्चेत्त
नाचेतनस्तथानाधीनःसुखानुभवतिं तत्रास्तिरागजःकर्माशयः तथाचद्वेष्टिदुःखसा
धनानीमुह्यतिचेतिद्वेषमोहकृतोप्यस्तिकर्माशयः। तथाचोक्तं। नानुपहत्यभूतानु

यौ भोगः संभवतीति हिंसा कृतो व्यक्तिकर्मशयइति विषयसुखं चाविद्येत्युक्तं यावद्योगाधिष्ठियाणां
तत्तदुपशान्तिस्तत्सुखं यावदनुपशान्तिस्तदुःखं नचेद्विद्याणां भोगाभ्यासेनवैतृष्ण्यकर्तृ
शक्तं कस्मात् यतोभोगाभ्यासमनुविवर्धन्तेरागाः कौशलानिचेद्विद्याण्यभिनिवेशस्तस्मादनुपायः
सुखस्यभोगाभ्यासइति सर्वत्रायं वृश्चिकभयभीतइवाशीविषेणदष्टोयः सुखाभिषङ्गा
नुधावितोमहतिदुःखपंकनिमग्नइति एवंपरिणामदुःखतारतम्यदर्शनानुविधश्चयत्नात्रेय
तनसाधनाधीनस्वरूपानुपपत्तिः॥ तत्रानिष्टेषंजः कर्मशयः सुखसाधनानिप्रार्थयमानः
कायेनवाचामनसाचपरिस्पन्दतेतनःपरमनुग्रहात्युपहन्तुंचेतिपरानुग्रहपिडाध्यार्थ
र्मविपाकेनिमित्तकर्मशयोलोभान्मोहाच्चभवतीत्येषादुःखतोव्यक्तेकापुनःसंस्का
रदुःखतासुखानुभवानसुखसंस्काराश्चयोदुःखानुभवादपिदुःखसंस्काराश्चयंयाति। एवंकर्म
ण्याविपाकेअनुभूयमानेसुखंदुःखंवापुनः कर्मशयमुपचिनोति। एवमिदमनादिदुःखस्रोतोवि
प्रसृतंयोगिनमेवप्रतिकूलत्वाद्बाधतेकस्मात्अधिपात्रकल्पेयमिनमेनमेवप्रतिपद्यते

हिविद्वानिति यथोर्णानंतुरधिपात्रेन्यस्तःस्पर्शेनदुःखयतिनान्येषुगात्रावयवेषुएवमेतानिदुःखा
निअधिपात्रकल्पंयोगिनमेवलिश्नंतिनेतरंप्रतिपत्तारं। इत्तरंतुस्वकर्मोपकल्पंदुःखमनुपादत्सजं
तंत्यक्तुमुपाददानंअनादिवासनाविचित्रयाचितत्वात्सुखमतानुविधमियामिच्यादृष्टव्यथा
हंकारममकारानुपातंजातंजातंवास्मिकोभयानिमित्तोक्लिश्नातिस्तोपजनुत्सृजंते। तदेवमनादि
दुःखस्रोतसा दुःखमात्मात्मनंभूतग्रामंचदृष्ट्वायोगीसर्वदुःखक्षयकारणंसम्यग्दर्शनंशरणंप्रपद्यतइति
गुणवृत्तिविरोधाद्दुःखमेवसर्वंविवेकिनः। अस्मात्प्रवृत्तिस्थितिरूपाबुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहंत
न्त्रीभूत्वाशांतंघोरंमूढंवात्मशयंत्रिगुणमेवारभंतेचलंचगुणवृत्तमिति। क्षिप्तपरिणामीचित्तमुक्तं
रूपातिशयावृत्तिशयाश्रयपरस्परोपाश्रयेणविरोधैतंते। सामान्यानित्यतिशयेसहभवंतितएवमेतेगुणा
इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययावृत्तिसंज्ञेसर्वरूपाभवंति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषां
विशेषइति तस्मादुःखमेवसर्वंविवेकिनइति। तदस्यमहतोदुःखस्यमुदासस्य प्रभवबीजमविद्या
तस्याश्चसम्यग्दर्शनमभावहेतुः यथाचिकित्साशास्त्रंचतुर्व्यूहंरोगोरोगहेतुरारोग्यंभैषज्यमित्येवमि

दर्शनशक्त्योरित्युच्यते तत्र यथा संस्कारः संसारहेतुः मोक्षो मोक्षोपायश्च वक्ष्यति तत्र दुःखबहुलः संसारो हेयः प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः संयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिर्हानं हानोपायः सम्यग्दर्शनं तन्निबन्धनः स्वरूपमुपादेयं यथा वक्ष्यति हानमस्यापि दुःखस्य हेयमित्यभिधीयते ॥१५॥ हेयं दुःखमनागतं ॥१६॥ दुःखमतीतमुपभोगेनात्यवाहितं नहेयपक्षेवर्तते वर्तमानं च स्वक्षणोपभोगरूढमिति ननु क्षणान्तरे हेयतामापद्यते तस्माद्यदवाना गतं दुःखं तदवाप्तिपत्रकल्पं योनिनं लिङ्गमात्रं नेतरं प्रतिपत्तारं नदेव हेयतामापद्यते ॥१५॥ तस्माद्यद्वयदेव हेयमित्युच्यते तस्येदं कारणं प्रतिनिर्दिश्यते दृष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥१७॥ दृष्टा बुधेः प्रतिसंवेदी पुरुषः। दृश्या बुद्धिसत्त्वोपसर्जनाः सर्वे धर्मेः तदेतत् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पसन्निधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन पुरुषस्य स्वं भवति दृशिरूपस्य स्वामिनः अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यरूपेणप्रतिपन्नं अन्यरूपेणप्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि परार्थत्वात् परतन्त्रं तया दृग्दृश्यशक्त्योरनादिकृतः संयोगो हेयहेतुः दुःखस्य कारणमित्यर्थः। तथा चोक्तं तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यन्तिको दुःखप्रतीकारः कस्मात् दुःखहेतोः प्रतिकार्यस्य प्रतीकारदर्शनात्। तद्यथा पादतलस्थभेद्यता कंटकस्य भेदनं तत्त्वं परिहारः कंटकस्यापादनाधिष्ठानं पादत्राणवृक्षिनवाधिष्ठानं एतत्त्रयं येनेदं लोके सत्तत्र प्रतीकारमापन्नमिदं दुःखं नाप्नोति कस्मात् त्रित्वोपलब्धेः सामर्थ्यादिति। अत्रापि तापकस्य रजसः सत्त्वेनानुत्पत्त्यै तस्मात्तापक्रियायाः कर्मस्थत्वात् सत्त्वे कर्मणि तापक्रियानापरिणामिनि निष्क्रियेऽत्रैवंशीलविषयत्वात्। सत्त्वेनुत्पद्यमानेनदाकारानुरोधी पुरुषोप्यनुत्पन्नवृत्तिरिति ॥१७॥ दृश्यस्वरूपमुच्यत इति ॥ प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यं ॥१८॥ प्रकाशप्रीतिसत्त्वक्रियाप्रीतिरजःस्थितिप्रीतिस्तमइति एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोगवियोगधर्माणश्चान्योन्यापाश्रयेणोपार्जितमूर्तयः परस्परांगांगित्वेप्यसंभिन्नभक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः प्रधानवलायमुपरक्तिसन्निधानाः गुणत्वेपि व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्गतानुमितात्मानः पुरुषार्थकर्तव्यतया प्रयुक्तसामर्थ्यासन्निधिमात्रोपकारिणोयस्कान्तमणिकल्पाः अस्यमंतरेणैकतमस्य वृत्तिमनुवर्तमानाः प्रधानवद्व्यक्तवंति तदस्यचित्सुच्यते तदेतद्दृश्यात्मकं भूत

भावेनपृथिव्यादिनासूक्ष्मस्थूलेनपरिणमते। तथेंद्रियभावेनश्रोत्रादिनासूक्ष्मस्थूलेनपरिणमतइति त
नुनाप्रयोजनंप्रयोजनेनुरिकृत्यप्रवर्तमानइतिभोगापवर्गार्थंहिदृश्यंपुरुषस्येति।तत्रेष्टानिष्टगुणस्व
॥२८॥ रूपावधारणमविभागापन्नं भोगेभोक्तुःस्वरूपावधारणमपवर्गइति। द्रष्टाद्रष्टारूपमन्यदृश्यंनान्य
दिति।तथाचोक्तं। अयंतुत्रिगुणोऽकर्तेतिकूटस्थनित्यःपुरुषस्तुल्यातुल्यजातीयैश्चगुणैर्नक्रियासा
क्षिण्यूपनीयमानान्सन्निधावनुपपन्नान्ननुपश्यन्नदर्शनमन्यत्पश्यतीति।तावेतौभोगापवर्गौबुध ॥२८॥
कथंच्च कृतौबुधावेववर्तमानौपुरुषव्यपदिश्येतइति।।तथाविजयःपराजयोवाभोक्तृषुवर्तमानस्वामिनि
व्यपदिश्यतेसहितत्फलस्यभोक्तेति।एवंबंधमोक्षौबुधावेववर्तमानौपुरुषव्यपदिश्येतइति बुधे
रेचपुरुषस्यापिसिद्धाविंद्रियः तदधिवासोमोक्षइति एतेनग्रहणधारणोहापोहतत्वज्ञानाभिनिव
शाबुधेपुरुषेवर्तमानाःपुरुषेध्यारोपितस्वभावाःसहितत्फलस्यभोक्तेति॥२८।द्रष्टृदृश्यगुणानांस्व
रूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यतेविशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानिगुणपर्वाणि।।२९।। तत्राकाशादा
रभ्यभूतान्यविशेषास्यशब्दतन्मात्राणांअविशेषाणांविशेषाः तथाश्रोत्रत्वक्चक्षु

जिह्वाघ्राणानिबुद्धींद्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाःकर्मेंद्रियाण्येकादशंमनःसर्वार्थमित्येतानि अ
स्मितालक्षणस्याविशेषस्याविशेषाःगुणानामेषोऽणुरेकोविशेषपरिणामःकउविशेषाः तद्यथाशब्दतन्मात्रं
स्पर्शतन्मात्रंरूपतन्मात्रंरसतन्मात्रंगंधतन्मात्रंचेतिएकद्वित्रिचतुःपंचलक्षणाःशब्दाद्यःपंचाविशे
षाःषष्ठश्चाविशेषोऽस्मितामात्रस्यैतेसतामात्रस्यात्मनोमहतःषडविशेषपरिणामःयेत्यमविशे त५
त५ षेभ्योलिंगमात्रंमहतश्चत्वारिसन्निवेशसतामात्रेमहत्यात्मनिअवस्थायावदधिकालमनुपलं
भंप्रतिसंक्रम्यमाणाभ्यन्तरेणैवसतामात्रेमहत्यात्मनेनस्थायतानिःसत्तासंनिःसदसद्व्यक्त
म७ मलिंगंचानंतमलिंगेतिसौएषतेलिंगमात्रःपरिणामोनिसत्तालक्षणंचालिंगपरिणामइति अलिंगा
वस्थायांपुरुषार्थेनिहेतुःनालिंगावस्थाआदौपुरुषार्थताकारणंभवतीति नतस्याःपुरुषार्थताका
रणंभवतीतिनसैपुरुषार्थकर्तेतिनित्यख्यायते त्रयाणांत्ववस्थाविशेषाणांआदौपुरुषार्थताकार
णंभवतीति।सचायंहेतुर्निमित्तकारणंभवतित्यनित्याख्यायते गुणास्त्वसदेवंधर्मानुपातिनोन
ह्यत्यंतमृषं तेनोपजायंतेव्यक्तिभिरेवातीतानागतव्यवहारभवतीर्गुणाश्चपिंडीभूतपंजनापा

यधर्मकाश्चैवमत्यवधार्यन्ते। यथादेवदत्तोदरिद्राति कस्माच्चैतस्यविनिश्चीयतेगावरतिगवामेवप्रसवात्
स्यदृष्टाणांनत्वरूपज्ञानादितिसमः समाधिः लिंगमालिंगस्यप्रत्यासंनंतत्तत्संसृष्टंविविच्यतेऽनेकमु
निवृत्तेः तथाषडविशेषाःलिंगमात्रसंसृष्टाविविच्यंते तथाचोक्तं पुरस्तात् नविशेषेभ्यः परंतत्त्व
न मस्तीतिविशेषाणांनास्तित्वांतरमपरिणामः तेषांधर्मलक्षणावस्थापरिणामाव्याख्यायि
ष्यंते। व्याख्यातंदृश्यमथद्रष्टुःस्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्यते।।२९।। द्रष्टादृशिमात्रः शुद्धोपिप्रत्य
यानुपश्यः।।२०।। दृशिमात्रइतिदृक्शक्तिरेवविशेषणाद्रामष्टेत्यर्थः सपुरुषोबुधेःप्रतिसंवेदी सबु
धेनसरूपोनालंतविरूपइति। नतावत्सरूपः कस्मात् ज्ञाताज्ञातविषयित्वात् परिणामिनीहिबुधिस्त
स्याश्चविषयोगवादिर्घटादिर्ज्ञातश्चेतिपरिणामित्वंदर्शयति। सदाज्ञातविषयत्वंपुरुषस्याप
रिणामित्वंपरिदीपयति। कस्मात् नहिबुधिश्चनामपुरुषविषयश्चस्माद्दृष्टाहृष्टानचलिसि
धंपुरुषस्यसदाज्ञानविषयत्वं। तत्श्चापरिणामित्वमिति। किंचपरार्थबुधिः संहत्यकारित्वात्
स्वार्थःपुरुषइति। तथासत्यधिष्ठायकत्वात् त्रिगुणाबुधिः त्रिगुणकारित्वात्अचेतनेनित्यं

॥२९॥

॥२९॥

णानांतुपरार्थःपुरुषस्यतोनसरूपः अस्तुवाहिविरूपइतिनांतविरूपः। कस्मात् शुद्धोप्यसौप्रत्यया
नुपश्यो यत्प्रत्ययंबोधमनुपश्यतिनमनुपश्यन्ननदात्मापितदात्मकत्वंप्रसक्तंप्रसक्तेत। तथाचोक्तं अप
रिणामिनीहिबोधरूपाकृतिरप्रतिसंक्रमाच्चपरिणामिन्यर्थेप्रतिसंक्रांतेवनहतिमनुपनति। तस्माच्चप्राप्त
चैतन्योपग्रहरूपायाःबुधिवृत्तेरनुकारमात्रतयाबुधिवृत्त्यावशिष्टाहिरित्याख्यायते।२०। तदर्थएवदृ
श्यस्यात्मा।।२१।। दृशिरूपस्यपुरुषस्यकुमरूपविषयनामापन्नंछयामिति। नदर्थएवदृश्यस्यात्मास्व
तिस्वरूपंभवतितत्वर्थः तत्सरूपंतुपररूपेणप्रतित्वात्मकंभोगापवर्गयोर्नामकृतायांपुरुषेननदृश्यतइति।।२१।।
स्वरूपहानादस्यनाशःप्राप्तेनतुविनश्यति कस्मात् कृतार्थप्रतिनष्टमप्यनष्टंतदन्यसाधारणत्वात्।।२२।।
कृतार्थमेकंपुरुषंदृश्येनरूपेणनाशंप्राप्तमप्यनष्टं। तदन्यपुरुषसाधारणत्वात् कुतश्चपुरुषंप्रतिनाशं
प्राप्तमप्यकुतश्चिदपुरुषान्प्रतिनवृत्तार्थमित्तेषांदृश्यःधर्मविषयलाभपेक्षंतत्वभवत्येवपररू
पेणात्मरूपमिति। अतश्चद्रष्टृदृश्यनिरूपणार्थत्वात् अनादिसंयोगोव्याख्यातइति। तथाचोक्तं
धर्मिणमनादिसंयोगधर्मान्माणामप्यनादिःसंयोगइति।।२२।। संयोगस्वरूपाभिप्रायेदंसूत्रं

प्रवर्तते। स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः॥२३॥ पुरुषस्याभिदर्शनेन स्वदर्शनार्थं संयुक्तः।
तस्मात् स्वरूपैगात् दृश्यस्योपलब्धीयभोगः मानुदृष्टः स्वरूपोपलब्धीः सोपवर्गः। दर्शनकार्यानेसा
नः संयोगः इति दर्शनवियोगस्यकारणमुक्तं दर्शनस्यप्रतिद्वंद्वित्वं दर्शनसंयोगनिमित्तमुक्तं॥ नात्र
दर्शनमोक्षकारणं अदर्शनभावादेवबंधाभावः सएवमोक्षइति। दर्शनस्याभावेबंधकारणस्यादर्श
नस्यनाशात्ततो दर्शनज्ञानं केवलंकारणमुक्तं किंचेदमदर्शनं नामकिंगुणानमधिकारः। अहो
स्वित् दृशिरूपस्यस्वामिनोदर्शनविषयप्रधानचेतस्यनुत्पादः स्वस्मिन्दृश्यधिष्ठीयमानोयोद
र्शनाभावः किमथवातगुणानां। अथाविद्यास्यचित्तेनसहनिरुद्धास्यचित्तस्यतत्रबीजं किंस्थि
तिसंस्कारक्षयेणनिसंस्कारभित्तः व्यक्तिः यत्रेदमुक्तं प्रधानंस्थित्यैवर्त्तमानंविकाराकारणाद्
प्रधानंस्यातउक्तंयथाचास्यंवृत्तिः प्रधानव्यवहारंलभते नान्यथाकारणांतरेणापिविक
ल्पिनेपुरुषसमानश्चार्थश्चेः। दर्शनशक्तिरेवादर्शनमित्येकेप्रधानस्यात्मख्यापनार्थंप्र

वृत्तिरितिकुत्तेः। सर्वबोध्यबाधसमर्थः प्राक्प्रवृत्तेः पुरुषेनदृश्यन्तिसर्वकार्यकारणसमर्थदृश्यंतइति
उभयस्याप्यदर्शनंधर्मइत्येके तत्रदृश्यस्वरूपस्यात्मभूतमपिपुरुषप्रत्ययापेक्षंदर्शनंदृश्यधर्म
त्वेनभवतितथापुरुषस्यानात्मभूतमपिदृश्यप्रत्ययमपेक्ष्यपुरुषधर्मत्वेनेवादर्शनमवभासतेदर्शनं
ज्ञानमेवादर्शनमिति केचिदभिदधति इत्येतन्नात्मगताः विकल्पाः तत्राविकल्पबहुत्वेसतत्
सर्वपुरुषाणांगुणानांसंयोगेसाधारणविषयं। यस्तुप्रत्यक्चेतनस्यसबुधेःसंयोगः॥२३॥ तस्य
हेतुरविद्या॥२४॥ विपर्ययज्ञानवासनेत्यर्थः विपर्ययज्ञानंयासनावासितानकार्यानिष्ठांपुरु
षख्यातिंबुधेः। प्राप्नोतिति। साधिकारापुनरावर्त्तते सानुपुरुषख्यातिपर्यवसानांकार्यनिष्ठं
प्राप्नोति॥ चरितार्थाधिकारानिवृत्तादर्शनबंधकारणभावान्पुनरावर्त्तते सानुपुरुष
ख्यातिः॥ अत्रकश्चिन्पंडतोपाख्यानेनोद्घाटयति मुग्धयाभार्यायाभिधीयतेपंडकआर्यपुत्रअपत्य
तिमभगिनिकिमर्थंनाहमिति। सत्तामाहमृत्तस्तेहमपत्यमुत्पादयिष्यामीति। तथेदंविप्र
मानंज्ञानंचित्तनिवृत्तिंनकरोतिविनष्टंकरिष्यतीति। काप्रत्याशात्तन्नाचार्यदर्शनियोवक्तिः। ननु

बुद्धिनिवृत्तिरेव मोक्षोऽदर्शनकारणाभावात् बुद्धिनिवृत्तिः तच्चादर्शनं बंधकारणं दर्शनान्निवर्तते
तन्निवृत्तिरेव माधवः किमत्र मिथ्यानदर्शनस्यमिति विभ्रमः। हेयं दुःखं हेयकारणं च संयोगा
ख्यं निमित्तमुक्तं अतः परं हानं वक्तव्यं॥२४॥ तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यं॥२५॥
तस्या दर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरुषसंयोगाभावः आत्यंतिको बंधनोपरमस्तस्यार्थः। एतद्धानं तत्
दृशेः कैवल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगेन गुणैरित्यर्थः। दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो
हानं तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तं॥२५॥ अथ हानकः आसुपायइति॥२६॥ विवेकख्यातिरविप्लवा
हानोपायः॥२६॥ सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेर्विवेकख्यातिः। सत्त्वनिवृत्तमिथ्याज्ञानाप्रलयेतदा मि
थ्याज्ञानदग्धबीजभावं बंधप्रसवं संपद्यते तदाविप्लवैकरजसः सत्त्वस्यपरेधेयारूपे परस्यां
वशीकारसंज्ञायां यावत्मानस्य विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलोभवति सा विवेकख्यातिरविप्लवा हानो
पायः ततो मिथ्याज्ञानस्य तानदग्धबीजभावेपि मः पुनः श्राम्नसवरसेन प्रोत्थस्य मार्गोहानस्योपायः इति॥२६॥ तस्यसप्त
प्रांतभूमिप्रज्ञा॥२७॥ तस्येतिप्रत्युदितख्यातेः प्रसाद्यावश्यसप्तधेति अधुभावरणमलापगमात् चित्तस्यमलंकातरा

नुत्पादेसतिसत्त्वप्रकारेवप्रज्ञाविवेकेनोभवति। तद्यथा। परित्राणं हेयंनास्यपुनः परिहेयमस्तिक्षीणाहे
यहेतवानपुनरेषांक्षेतव्यमस्तिसाधनात् कृतंनिरोधसमाधिनाहनं भावितोविवेकख्यातिरूपेहा
नोपायइत्येतच्चतुष्टयीकार्यानिमुक्तिःप्रज्ञायाः चित्तविमुक्तिरूपत्रयीचरिताधिकारावुद्धि
गुणाः गिरिदुरवरकूट-च्युतारवयोवाणीनिस्वस्थानाः स्वकारणेप्रलयंयास्यंतिपुरुषाः सहनानात्व
गर्भलिनैषांविप्रलीनानां पुनरस्युत्पादः पुरुषोजनाभावादिति। एतस्यांप्रज्ञायांगुणसंबंधा
धिकारः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवलीपुरुषइतीयंसत्त्वविदांप्रातभूमिप्रज्ञामनुपश्यन्पुरुषः
कुशलइत्याख्यायते। प्राप्तिप्रसंख्यापूर्वकचित्तस्यमुक्तः कुशलइत्येवंनिर्गुणाचित्तत्वादि
तिसाध्यभवतिविवेकख्यातिर्हानोपायइति नच्चासाध्यंतरेणसाधनमित्यतस्तदारभ्यते॥२७॥
योगांगानुष्ठानादशुद्धिक्षयेज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः॥२८॥ योगांगान्यष्टावधिधाधिक्ष्यमाणा
नितेषामनुष्ठानात्पंचपर्वणिविपर्ययस्याशुद्धिरूपस्यक्षयोनाशः। तत्क्षये सम्यक्ज्ञानस्या
भिव्यक्तिः यंयमंयाचसाधनमनुष्ठीयते तथातत्तत्पशुभेरापद्यतेयथायथाच

क्षियते तथातथाक्षयक्रमानुरोधिनीज्ञानस्यापिदीप्तिर्विवर्धते। सावत्तेषांविवृद्धिःप्रकर्षमनुभवति आविवेकख्यातेः आगुणपुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः। योगांगानुष्ठानमशुद्धेर्यो गकारणंयथापुंसः क्षेत्रस्यविवेकख्यातिस्तुप्राप्तिकारणंयथाधर्मसुखस्यनान्यथाकारणं। कति चैतानिकारणानिशास्त्रेभ्यंतिनवेत्याह।तत्रयथा। उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्यया ॥ १।२३॥
त्ययः। वियोगात्मत्वंचतुर्थः। कारणंत्रयोस्यतन्निमित्तोत्पत्तिकारणंमनोभवतिज्ञानस्य स्थितिकारणंमनसःपुरुषार्थतांशरीरस्येचाहारइति। अभिव्यक्तिकारणंरूपस्यालोकः तथास्व रूपज्ञानंविकारकारणंमनसेविषयांतरं॥ यथाग्निःपाकस्य।प्रत्ययकारणंधूमज्ञानमग्नेर्ज्ञा नस्य। प्राप्तिकारणंयोगांगानुष्ठानंविवेकख्यातेः। वियोगकारणंतदशुद्धेः। अन्यत्वका रणंयथासुवर्णस्यसुवर्णकारणमेवैकस्यान्यत्वेप्रत्ययस्यजातिमात्रत्वेद्वेषोदुःखत्वेरागः सुखत्वे। तत्वज्ञानमाध्यस्थे। धृतिकारणंशरीरेंद्रियाणां।तानिचतस्यमहाभूतान्याशरी राणां।तानिचपरस्परंसर्वेषांतिर्यग् योनिमानुषदेवतानिच परस्परार्थत्वादित्येवंनवकारणानि।

तानिचयथासंभवमदृष्टंतिरेषांविषयेऽतानियोगांगानुष्ठानंतद्विघातेवकारणत्वंनभजतइति॥२८॥
तत्रयोगांगान्यवधार्यंते यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणध्यानसमाधयोऽष्टावंगानि॥२९॥
यथाक्रममेषामनुष्ठानंस्वरूपंचवक्ष्यामः॥३०॥ तत्रअहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहयमाः॥३१॥
तत्राहिंसासर्वथासर्वभूतानामनभिद्रोहः।उत्तरेचयमनियमास्तन्मूलास्तत्सिद्धिपरतयेन तत्प्रतिपादनायप्रतिपाद्यते। तदयदातत्स्वरूपकारणमेवउपादीयंते। तथाह्युक्तंसत्यंवाच्यमि त्यत्रयथायथावाचानियतंसमादित्सतेतथातथाप्रमादकृतेभ्योहिंसानिदानेभ्योनिवर्त्तमान स्तामवावदातरूपामहिंसांकरोति। सत्यंतथार्थेविज्ञातुंमनसेप्सितंयथादृष्टंयथानुमितंयथाश्रुतं यथावाऽऽत्मन्यनिपुणैरवबोधसंक्रांतयेयउक्तास्तथाभावार्थेदितवंचितांभ्रांतावाप्रतिपत्तिंवि ध्याभवेत् इत्येतत्सत्यंभूतोपकारार्थंप्रवृत्तंभूतोपघातायं॥ यदिह्येवमप्यभिसंधीयमानं भूतोपघातनैवस्यान्नसत्यंभवेत् पापमेवभवेत्॥ तेनपुण्याभासंनपुण्यप्रतिरूपकेनकष्टं तमःप्रतियात् नत्वात्मारक्ष्यसर्वभूतहिंसांकुर्यात्। सेयमशास्त्रपूर्वकंद्रव्याणांपरतः

स्वीकरणं नूत्प्रतिषेधः पुनस्पृहारूपमस्तेयमिति॥ ब्रह्मचर्यगुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः। वि
षयाणामजनरक्षणक्षयसंगहिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहस्थैर्येयमः॥३०॥ नैतज्जा
तिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्॥३१॥ तत्राहिंसाजातिावच्छिन्नाःस्वविषयस्यबंध
कस्य वत्सयेष्वनान्यत्राहिंसा। देशानवच्छिना। नातिथेहनिष्यामीति। सैवकालावच्छिन्ना नच
तुर्दश्यांनपुण्येहनीतिसैवत्रिभिरुपरतस्य समयावच्छिन्नादेवब्राह्मणार्थेनान्यथाहनिष्यामीति॥
यथाचक्षत्रियार्थंयुद्धएवहिंसानान्यत्रेति। एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवच्छिन्नाअहिंसादयःसर्वविषयाःसार्वभौमाः
सर्वभूमिषुसर्वविषयेषुसदृशैर्यावदितव्यभिचाराः सार्वभौमाःमहाव्रतमित्युच्यते॥३२॥ शौ
चसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानियमाः॥३२॥ तत्रशौचंमृज्जलादिजनितमेध्यानामृद्य
वहरणादिनुद्भूतंआभ्यंतरंचित्तमलक्षालनं। सतोषःसंन्निहितसाधनादधिकस्यानु
पादित्सा। तयोर्दृढसहनंद्वंद्वान्यजिघत्सापिपासेशीतोष्णस्थानासनेजयश्चानिचैवंयथा

योगंकुर्य्यु चांद्रायणसांतपनादीनि। स्वाध्यायोमोक्षशास्त्राणांअध्ययनं प्रणवजपोवा स्थिरप्रणि
धानंतस्मिन्परमगुरौसर्वकर्मार्पणं। शयासनस्थोयथेष्टंब्रह्मध्यानेस्वस्थःपरिक्षीणवितर्कजालः।
संसारबीजक्षयमीक्षमाणःस्यान्निर्मलमुक्तेरुत्तमोभागभागी। यत्रेदमुक्तं ततःप्रत्यक्चेतनाधि
गमोप्यंतरायाभावश्चेति॥ एतेषांयमनियमानां॥३३॥ वितर्कयाधेनप्रतिपक्षभावनं॥३३॥ यदा
स्यब्राह्मणस्यहिंसादयोवितर्कजायेरन्हिंस्याम्यहमपकारिणमनृतमपिवक्ष्यामिद्रव्यमपि
अन्यस्यस्वीकरिष्यामिदारेषूपास्यव्यभिचारिष्यामिपरिग्रहंचोपास्यास्यामीमंविघ्स्यामीति
एवमुन्मार्गप्रवणावितर्कद्वारेणातिदीर्घेनबाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान्भावयेत्। घोरेषुसंसारांगारेषुपच्य
मानेनमयाशरणमुपागतःसर्वभूताभयप्रदानेनयोगधर्मःसखल्वयंयत्त्वंवितर्कानु पुनस्तानाददानस्तुल्यःश्वपचेनेतिभावयेत्। तथाश्ववाधीतावलेहितधात्पक्वस्यपुनरादानवदिति एवमा
दिसूत्रांतरेष्वपियोज्यं॥३३॥ वितर्कहिंसादयःकृतकारितानुमोदितालोभक्रोधमोहपूर्विकामृ

॥२४॥

दुमध्याधिमात्रादुःखाज्ञानानंतफलाइतिप्रतिपक्षभावनं॥३४॥ तत्रहिसातावत्कृतकारितानु
मोदितेतित्रिधा॥एकैकपुनस्त्रिधा लोभनमासचमर्थिनं। क्रोधनअपकृतमनेनेति मोहनध
र्मिभविष्यतीति।लोभक्रोधमोहाः पुनस्त्रिधा मृदुमध्याधिमात्राइत्येवंसप्तविंशतिभेदाःभव
न्ति हिसायाः॥मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रिधा। मृदुमृदुः मध्यमृदुः तीव्र मृदुरिति।तथामृदुमध्याम
ध्यमध्यस्तीव्रमध्यइतितथामृदुतीव्रो मध्यतीव्राधिमात्रस्तीव्रइति।एवमेकाविंशतिभेदा भवतिहि
सायाभवन्ति॥सापुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदाद्असंख्येया प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादिति
एवमनृतादिष्वपियोज्यंते स्वत्वमीदृक्तर्कदुःखाज्ञानानंतफलाइतिपक्षभावनं॥दुःखमज्ञानंच
नंतफलंयस्यामितिप्रतिपक्षभावनं।तथाचहिसकः अयमंतावत् वध्यस्यधर्मिमाक्षिपति त
स्यशस्त्रादिनिपातनदुःखयति ततोजीविताद्पिभ्रंशयति॥ततोविपर्ययेणादस्य
चेतनाचेतनमुपकरणंक्षीणवीर्यंभवंतिदुःखोत्पादनक्षमंकतिपयेष्वेवादिषुदुःखमनुभवंति।जीवि
तव्यपरोपणाद्प्रतिपक्षणंचजीवितात्ययमरणमनिष्टमपि॥दुःखविपाकस्यनियतत्वेऽनिय

॥२४॥

त्वात्।कथंचिद्वोच्यासिति।यस्त्वेवंचिंतयेत्मुख्यावागुप्तिर्हिसाभवेत्।तत्रसत्यप्यसौभवेदित्यपरिति।एवमनृतादि
षुयोज्यंयथासंभवं॥एवंवितर्काणांचानुमेवानुगतविपाकमनिष्टंभावयन्वितर्केषुमनःप्रणिदधीतप्रतिपक्षभाव
नाहेतोर्हेयावितर्काः।यदास्यस्मरंप्रसवधर्माणस्तदातत्कृतमैश्वर्ययोगिनःसिद्धिसूचकंभवति।तद्यथा अहिंसा
प्रतिष्ठायां॥३४॥ तत्संन्निधौवैरत्यागः॥३५॥ सर्वप्राणिनांभवतिसत्यश्रुतिष्ठायां क्रियाश्रयत्वं।धार्मिकोभूयासमितिभ
वतिधार्मिकःस्वर्गंप्राप्नुहितिस्वर्गप्रापीति।अमोघास्यवाग्भवति यत्तेयप्रतिष्ठायांरत्नोपस्थानं।सर्वरत्नान्यस्य
उपतिष्ठंतेरत्नानिप्रत्यर्पयंतिप्रतिष्ठायां।वीर्यलाभः।यस्यलाभाद्प्रतिष्ठानुत्कर्षयति सिध्यत्व दिनेषुज्ञान
माधातुंसमर्थोभवति।अपरिग्रहस्थैर्येजन्मकथंतासंबोधं अस्यभवति कोहमासं कथमहमासं कीदृशिदंकेवलंवि
द्यामः कथंवाभविष्यामः इत्येवमस्यपूर्वापरांतमध्येषुत्मभावंजिज्ञासास्वरूपेणोपावर्तते एतायमस्थैर्यसिध्यः॥३५॥ नियम
मेषुवक्ष्यामः शौचात्स्वांगजुगुप्सापरैरसंसर्गः॥३६॥ स्वांगेजुगुप्सायांशौचमारभमाणः कायानुपश्यदशौचं कायान
भिष्वंगिनीतिभवतिकिंचपरैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकिस्वमपिकायंजिहासुर्मृत्वात्मादिभिराकृष्टात्मयत्नमपिपश्य
यशुचिमपश्यन्कथंपरकीयैरंगैर्नमेवाग्रयतेसंसर्ग ज्येत॥३६॥ किंच। सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मद

वृत्तिनियोज्यत्वान्निच्च॥३७॥ भवंतीति वाक्यशेषः। शुचेः सत्वशुद्धिः ततः सौमनस्यं ततश्चैकाग्र्यं ततश्चेंद्रियजयः ततश्च बलादवृत्तिनियोज्यं बुद्धिसत्वस्य भवतीति एष तावत्क्लेशकर्मनिवृत्तये योगः परिदृश्यमानदृष्टे॥३७॥ संतोषादनुत्तमः सुखलाभः॥३८॥ यथोक्तेभ्यः साधनेभ्यः यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामपि॥३९॥ कायेंद्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः॥४०॥ निवर्त्तमानमेवतपोहिनस्त्यशुद्धिं नावरणमलंतदावरणमलापगमात्कायसिद्धिरणिमाद्यधिष्ठानादृद्धिसिद्धिदूरश्रवणमननाद्येति॥४१॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः॥४२॥ देवाभ्रमर्षयसिद्धाश्चास्यां प्रज्ञायां लिप्स्यंतइत्यनर्थकांक्षयेन्द्रियजयं लप्स्यंत इति॥४३॥ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्॥४४॥ ईश्वरार्पितसर्वभावस्यसमाधिसिद्धिर्यथासर्वमीश्वरप्रणिधानान्निष्पद्यतइतिवक्तव्यं जानाति। देशांतरेदेहांतरेकालांतरेचननस्यभ्रष्टा यथाभूतंप्रजानातीति। उक्ताः सहसिद्धिभिर्यमनियमाः॥४५॥ आसनादीनिवक्ष्यामः॥ तत्रास्थिरकस्यासनम्॥४६॥ तद्यथा। पद्मासनं वीरासनंभद्रासनंस्वस्तिकंदंडासनंसोपाश्रयंपर्यंकंक्रौंचनिषदनंहस्तिनिषदनंउष्ट्रनिषदनंसमसंस्थानं स्थिरसुखंयथासुखंचेत्येवमादि॥४७॥ प्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यांप्रभवतीतिवाक्यशेषः॥ प्रयत्नोपरमात्सिध्त्यासनंयेननांगमेजयोभवति। अनंतेवासमापन्नंचित्तमासनंनिवर्तयतीति॥४८॥ ततोद्वंद्वानभिघातः॥४९॥ तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः॥५०॥ सत्यासनजयेबाह्यस्याभ्यंतरस्यवायोराचमनंश्वासः कोष्ठ्यवायोर्निश्चारणंप्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेदः उभयाभावः प्राणायामः॥५१॥ सनुबाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः॥५२॥ यत्रश्वासपूर्वकोगत्यभावः स्मबाह्यः यत्रप्रश्वासपूर्वकोगत्यभावः स्वाभ्यंतरः तृतीयस्तंभवृत्तिः यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति यथातप्तेनलसकयत्तज्जलंसर्वतः संकोचमापद्यते तथाबाह्योयंगपदगत्यभावद्वानि तत्रयोप्येतदेशेनपरिदृश्यानुयानस्यविषयोदेशेनपरिदृश्यते कालेनसंख्याभिः परिदृश्यमानाबाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्दीर्घसूक्ष्मः प्रथमउद्घातस्तद्विनिर्हीनस्यैतावद्भिर्द्वितीयउद्घात एवंतृतीयः पंचमद्वादशमध्यःसप्तदशेत्यनुद्घातः

DR BEAR

संख्यापरिदृष्टः सत्वलघ्वभ्यस्तोदीर्घसूक्ष्मः॥५३॥ बाह्याभ्यंतरविषयोपेक्षीचतुर्थः॥५४॥ देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयपरिदृष्टआक्षिप्तः। अभ्यंतरपरिदृष्टविषयआक्षेपी। उभयथापि सूक्ष्मस्तत्पूर्वकोभूमिजयात्। क्रमेणाभ्यासेनगत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामस्तत्तत्वीयुक्तविषयानालोचितेतरस्वभावःसकृदारब्धएवदेशकालसंख्याभिःपरिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मश्चभवतिस्तंभवृत्तिस्त्रिस्थानश्चतुर्थस्तुस्तंभवृत्तिर्बाह्याभ्यंतरविषयानालोचितेतरस्वभावः सकृदारब्धएवदेशकालसंख्याभिःपरिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मश्चभवतिच

योगभाष्यकारः प्रवर्तते ॥ योऽभ्यन्तरत्वं योगेनसह योगेऽन्तरङ्गमिति ॥ ६ ॥ तत्र यमेतरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥ तदेव धारणाध्याने समाधित्रयमन्तरङ्गं संप्रज्ञातस्य समाधेः पूर्वेभ्यो यमादिभ्यः
॥२६५॥ पञ्चभ्यः साधनेभ्यो इति ॥ ७ ॥ तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥ तदप्यन्तरङ्गं साधनं निर्बीजस्य योगस्य बहिरङ्गं भवति ॥ कस्मात्तस्माद्भेदाभावादिति ॥ अथ निरोधचित्तक्षण
योर्बलवत्त्वं गुणवृत्तयोर्मिमित्तिकी दशान्तरा चित्तपरिणामः ॥ ९ ॥ व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ १० ॥ व्युत्थानसंस्का
रचित्तधर्माः तेषामभिभवात्मकारतिप्रत्ययनिरोधेननिरुध्यन्ते ॥ निरोधसंस्काराऽपि चित्तधर्मत्वेनयोरभिभवप्रादुर्भावौतावद्व्युत्थानसंस्कारावाधीयेते ॥ निरोधक्ष
णचित्तमन्वेति ॥ तदेकस्यचित्तस्यप्रतिक्षणमिदंसंस्कारान्यथात्वंनिरोधपरिणामस्तत्संस्कारापेक्षः प्रत्यवस्थानं ९ तस्यप्रशान्तवाहितासंस्कारात् ॥ निरोधसं
स्काराभ्यासपाटवापेक्षाप्रशान्तवाहिता चित्तस्यभवति ॥ तत्संस्कारो मांद्यंव्युत्थानधर्मिणासंस्कारेणनिरोधधर्मसंस्काराभिभूयतइति ॥ ११ ॥ सर्वार्थतैकाग्र्ययोः क्षयोद
येचित्तस्यसमाधिपरिणामः ॥ ११ ॥ सर्वार्थता चित्तधर्मः सैवानायाऽक्षयः निरोधानुरक्तश्च ॥ एकाग्रतायाउदयआचिभावद्रव्यार्थः ॥ तयोर्धर्मित्वेनानुगतं
चित्तमिदंचित्तमथोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतंसमाधिनासमाधिचित्तस्यसमाधिपरिणामः ॥ १२ ॥ ततः पुनः शान्तोदितौतुल्यप्रत्ययौचित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥ स्मा
चित्तस्यपूर्वप्रत्ययः शान्तउत्तरस्तत्तत्संदृशउदितः ॥ समाधिचित्तमूभयोरनुगतपुनस्तथावासमथैक्येन ॥ सरूपत्वंधर्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १३ ॥ इतनभू
तेन्द्रियधर्मलक्षणावस्थापरिणामाव्याख्यातः ॥ १३ ॥ एतेनपूर्वोक्तेनचित्तपरिणामेनधर्मलक्षणावस्थापरिणामेषुभूतेन्द्रियधर्मपरिणामाल्लक्षणपरिणामाश्चनिरोधसमाधिचित्तस्य
णामप्येवमुक्तोवेदितव्यः ॥ तत्रव्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौधर्मिणोधर्मपरिणामेषुलक्षणपरिणामेश्चनिरोधक्षणचित्तस्य ॥ त्रिभिरध्वभिर्युक्तः ॥ स
त्वलक्षणमागतलक्षणमध्यानि हित्वाधर्मत्वमतिक्रांतोवर्तमानलक्षणग्रहणपन्नः यत्रास्यस्वरूपेणाभिव्यक्तिः ॥ तथास्य हितीयोध्वानचातिनागताध्वलक्ष
णाभ्यांविमुक्तः तथाव्युत्थाननिरोधलक्षणेभिरध्वभिर्युक्तः ॥ वर्तमानलक्षणहित्वाधर्मत्वमनतिक्रांतअतीतलक्षणंप्रतिपन्नं ॥ एवोस्यतृतीयोध्वानवा
नागतवर्तमानाध्वलक्षणाभ्यांविमुक्तः ॥ एवंपुनर्बुद्ध्यानमुपसंपद्यमानमतीतलक्षणंहित्वाधर्मत्वमनतिक्रांतं वर्तमानलक्षणंप्रतिपद्यतत्रास्यस्वरूपेणाभिव्यक्तो
सत्याव्यापारः एवोस्यहितीयाध्वानचातीतानागताध्वलक्षणाभ्यांविमुक्तइत्येवंपुनर्निरोधःएवंपुनर्व्युत्थानमिति ॥ तथावस्थापरिणामः निरोधक्षणेषुनिरोध
संस्कारबलवत्त्वंतोभवतिदुर्बलंव्युत्थानसंस्कारंदृष्ट्वेषधर्मर्णांत्रयवस्थाप्रपरिणामः ॥ तत्रधर्मिणोधर्मेपरिणामोधर्मधर्मिणोर्व्यवस्थानान्निरूपणेपरि ॥२६५॥
णामोलक्षणेष्वध्वस्थाभिःपरिणामादुर्बलधर्मलक्षणावस्थापरिणामैरव्युत्थानसंस्कारमिगुणवृत्तमवतिष्ठतेचलंचगुणवृत्तं ॥ गुणत्वाभावेतुअवतिष्ठते
कारणमुक्तो गुणानामिति ॥ एतेनभूतेन्द्रियेषुधर्मधर्मिभेदात्त्रिविधःपरिणामोवेदितव्यः ॥ परमार्थतस्त्वेकएवपरिणामोधर्मिस्वरूपमात्रोहिधर्मो

धर्मिविक्रियैवैषाधर्मद्वारानवंचतइति ॥ नन्वधर्मस्यधर्मिणिवर्तमानस्यैवाध्वातीतानागतवर्तमानेष्वभावान्न्यथात्वंभवति ॥ नक्तवर्णन्यथात्वमिति ॥ आचार्याह ॥ धर्मिण
व्यधिकोधर्मः ॥ पूर्वतत्त्वानिक्रमात्तुवर्तमानस्यान्यथाभेदानुपपत्तिः कोरस्थैर्यवैपरीत्ये ॥ तत्रयंन्यायोस्त्यादित्यमदोषः ॥ कस्मात् ॥ एकांतानभ्युपगमात् ॥ तं
दनपेक्षोकश्चिद्व्यक्तेरपेक्षोनित्यत्वप्रतिषेधादपेक्षमप्यनित्यविनाशप्रतिषेधात् ॥ संसर्गाच्चान्यसेक्ष्यसेक्ष्याच्चानुपलब्धिरिति ॥ लक्षणपरिणामोध
र्मेधिसकःवर्तमानेतीलक्षणयुक्तो नित्यत्वम् अनागतवर्तमानाभ्यांलक्षणाभ्यांवियुक्तः ॥ तथानागतोनागतलक्षणेयुक्तोतीतानागताभ्यां
लक्षणाभ्यांवियुक्तइति ॥ तथावर्तमानोवर्तमानलक्षणयुक्तोतीतानागताभ्यांलक्षणाभ्यांविमुक्तइतितथापुरुषएकस्यास्त्रियांरक्तोनद्वेषाक्रांतोविरक्तोभवतीति ॥ अत्र

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

योगभाष्य